

Tefsir Araştırmaları Dergisi

The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 4, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2020 (Ekim/October)

İslâm Bilimlerinin Oluřum ve Gelişiminde Kur'ân'ın Rolü Üzerine

The Role of the Qur'an in the Creation and Development of Islamic Sciences

Resul ERSÖZ

Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri,
Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı

Assistant Professor, Manisa Celal Bayar University, Faculty of Theology,
Basic Islamic Sciences, Department of Arabic Language and Eloquence
Manisa, Turkey

resul.ersoz@cbu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-2808-2581>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 26/06/2020

Kabul Tarihi/Date Accepted: 10/09/2020

Yayın Tarihi/Date Published: 30/10/2020

Atıf / Citation: Ersöz, Resul. “İslâm Bilimlerinin Oluřum ve Gelişiminde Kur'ân'ın Rolü Üzerine”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/2 (Ekim/October 2020), 489-520.

<https://doi.org/10.31121/tader.758546>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Copyright © Published by The Journal of Tafsir Studies

Sakarya/Turkey

Bütün hakları saklıdır/All rights reserved.

Öz

Kur'ân, bir medeniyet projesi olan İslâm'ın temel kaynağı olarak insanlığın önüne yepyeni ufuklar açmıştır. Onun öncelikli hedefi, ictimâiyât ve ahlak olmakla birlikte, bünyesinde, ilim/bilim gibi medeniyetin temel unsurlarından bazı kodlar barındırmaktadır. İşte bu makalede, Müslümanların bilimleri sahiplenmesini ve geliştirmesini sağlayan faktörlerin başında yer alan söz konusu Kur'ânî kod ve referanslar ele alınacaktır. İslâm bilimleri ile kastımız, Müslümanların alıp geliştirdikleri bilimlerdir. Zira kanaatimizce bilimlerin herhangi bir dine yahut etnik guruba aidiyeti söz konusu değildir. İslâm bilimlerinin milâdî 8. yüzyıl ile 13. yüzyıl arasında zirve yaptığı ve bunun bilimler tarihinin beş yüz yıllık altın çağına tekabül ettiği inkâr edilemez bir gerçektir. İslâm medeniyeti adına sağlanan bu gelişmede Kur'ân, akla, tefekküre ve irade hürriyetine yaptığı atf ile başat faktördür. Bu bağlamda Kur'ân'ın insana sağladığı diğer bir kazanım, onun, doğru bir dünya-âhîret dengesi kurabilmesidir. Çünkü Kur'ân'dan mülhem sahih din tanımlaması bunu gerektirir. Bu makalede, Kur'ân'ın bilim üretmede Müslümanlara sağladığı katkıların açıklanması hedeflenmiştir ve bu, diğer dinlerle mukayeseli bir şekilde yapılacaktır. Diğer bir hedefimiz de, Müslümanların bilimler tarihindeki yerine ve modern bilimlere olan katkılarına temas etmektir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İslâm Bilimleri, İlim/Bilim, Kur'ân, Bilimler Tarihi.

Abstract

The Qur'an has opened new horizons for to front of humanity as the main source of Islam, a civilization project. Although its primary goal is sociology and morality, it contains some codes from the basic elements of civilization such as science. In this article, the mentioned Qur'anic codes and references, which are among the factors that enable Muslims to own and advance sciences, will be dealt. What we mean by Islamic sciences is the sciences that Muslims have and develop. Because in our opinion, science does not belong to any religion or ethnic group. It is an undeniable fact that Islamic sciences peaked between the 8th century and the 13th century, and this corresponds to the golden age of five hundred years in the history of sciences. In this development provided in the name of Islamic civilization, the Qur'an is been the dominant factor with its reference to reason, contemplation and freedom of will. In this context, another addition of the Qur'an to human is that he can established a correct balance between the world and the hereafter. Because, the definition of authentic (right) religion from the Qur'an requires this. In this article, it is aimed to explained the contribution of the Qur'an to Muslims in science production. This will be done comparatively with other religions. Another goal is to examine the place of Muslims in the history of science and their contribution to modern sciences.

Key words: Tafseer (Exegesis), Islamic Sciences, The Qur'an, Science, The History of Sciences.

Giriş

Sosyal bir varlık olan insan, yapısı gereği diğer insanlarla iletişim halinde yaşar. Aynı şekilde toplumlar da birbirinden bağımsız olmayıp sosyal, iktisadî, siyasî vb. konularda iletişim ve etkileşim halindedir. Binaenaleyh, Batı uygarlığı, yer yer -dinî, siyasî, kültürel, bölgesel, iktisadî vb. şartlara bağlı olarak- bir takım farklılıklar arz etse de İslâm uygarlığının bir devamı sayılır.¹

İslâm'ın, müstakil bir medeniyet projesi olarak insanlığa -hayatın her alanıyla ilgili- yepyeni ufuklar açtığına kuşku yoktur. O, şirk ve zulüm bataklığında bunalan insanlığa yeni ve temiz bir nefes olmuştur. Bununla birlikte Müslümanlar kurumsallaşma ve İslâm bilimlerinin oluşumunda önceki kültür havzalarının birikimlerinden istifade etmeyi de bilmiştir. Aynı şekilde, Modern bilim-

1 Fuat Sezgin, *İslâm Bilimler Tarihi Üzerine Konferanslar* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2012), 11.

ler de Batı tarafından başka uygarlıklardan bağımsız olarak geliştirilmiş değildir. Nasıl ki İslâm bilimleri belirgin bir şekilde Yunan, İran, Hind vb. bilimlerinin bir devamı olarak geliştirse, aynı şekilde Modern bilimler de İslâm bilimlerinin bir devamı olarak gelişmiştir. Yunan bilimlerinin de eski Mısır ve Babil bilimlerine dayandığı bilinmektedir. Dolayısıyla bilimler, şu ya da bu uygarlığın malı olmaktan çok, insanlığın, bu günün ve yarınların insanlarına bıraktığı ortak bir mirastan ibarettir. Bu manada, bilimler tarihçisi merhum Fuat Sezgin (1924-2018): “Benim için bilimler tarihi bir bütündür”² der. Kanaatimizce bu, bilimlerin tamamen bir uygarlığa mâl edilemeyeceğine tekabül etmektedir.

Vakıa bu iken, bizim esasen burada üzerinde durmak istediğimiz husus, ortaçağda durağan bir sürece girmiş olan bilimlerin, Müslümanlar eliyle tekrar ihya edilip harekete geçirilmesinde ya da onların yeni bilimler icat etmelerinde Kur'an'ın onlara ne tür katkılar sağladığı meselesidir. Müslümanları düşünce ve bilim üretmeye teşvik eden çok sayıda Kur'an âyetini ele alacağımız bu çalışmamızda, ayrıca söz konusu âyetlerin Müslümanlar nezdinde makes bulunduğu oranda bilim ürettiklerine, aksi durumda bilimlerden uzaklaştıklarına ve bu sebeple geri kaldıklarına temas edeceğiz.

Bununla birlikte Müslümanlar olarak yakın dönemde bilim üretmede her ne kadar geri kalmış olsak da, İslâm bilim ve düşünce tarihine baktığımızda, nice Müslüman düşünür ve bilim insanına, bunların icat ettiği bilimlere ya da mevcut bilimlere sağladığı katkılara tanıklık ederiz. Kur'an'ın inmesinin hemen akabinde, üzerinden daha yüz yıl bile geçmeden yedinci yüzyılda, Yunan felsefesinin, matematik ve benzeri Hint bilimlerinin Arapça'ya tercüme edilmeye başlandığına; özellikle dokuzuncu ve on üçüncü yüzyıllar arasında bilim, felsefe ve sanatta İslâm düşüncesinin oluşumuna ve akabinde bariz bir şekilde yükselişine şahitlik etmekteyiz. Takribi bir tespit ile milâdî dokuzuncu yüzyıldan on altıncı yüzyıla kadar bilimler tarihi Müslümanların imzasını taşımaktadır.³

Müslümanların İslâm bilim çağını başlatmalarındaki en önemli faktörün vahiy yani Kur'an olduğunda kuşku yoktur. Bunu, “İslam bilimlerinin kurucu faktörü vahiydir” şeklinde ifade etmek de mümkündür. Zira Araplar, Bâbil, Mısır, Hint, İran, Antik Yunan vb. toplumların devamı olan bir kavim değildir. Onların, tarihî, ilmî ve kültürel mirası lehlerine kullanma ve sonra onu geliştirme kabiliyetini, vahiy sayesinde kazandıkları kanaatini taşıyoruz. Bunu, İslâm'ın en belirgin özelliğinin, yani onun Yahudilik, Hristiyanlık, Zerdüştlük gibi diğer dinler bakımından alâmet-i fârikasının,

2 Sezgin, *İslâm Bilimler Tarihi Üzerine Konferanslar*, 12.

3 Sezgin, *İslâm Bilimler Tarihi Üzerine Konferanslar*, 44, 87.

onda dünya âhret dengesinin kurulmuş olması; şûrâya dayalı yönetim şeklini öngörmesi ve üstünlüğü soy-sop, ırk ve aşiret esasına değil, insan olmaya ve takvaya bağlaması ile açıklamak mümkündür. Buna mukabil 13. yüzyılın ortalarından itibaren ilim, fen ve birçok alanda duraklamanın, 17. yüzyılın ortalarından itibaren de gerilemenin gerekçesi, kanaatimizce, vahyin evvelki Müslümanlara kazandırdığı söz konusu vizyondan uzaklaşılması ve İslâm öncesi geleneklere rucû' edilmesidir.

Kısaca, dağınık, birbiriyle kavgalı ve diğer toplumlara nispetle tarihinin belki de en cahilî dönemini yaşayan Arap aşiretlerinin, -İslâm ile birlikte-, başta bilim olmak üzere her bakımdan zamanın en ileri toplumuna dönüşmesinin Kur'ânî kodlarına ulaşmak çalışmamızın ana eksenini oluşturmaktadır.

1. İslâm'da İlim/Bilim

1.1. İlim/Bilim Kavramı

Türkçe'de ilim ya da bilim şeklinde karşılanan Arapça *ilim* kelimesi sözlükte "bir şeyin hakikat ve mahiyetini idrak etmek"⁴ demektir. Allah'ın ilmi dışında yaratılmışlara ait olan hâdis ilim, İslâm kültüründe: Allah Teâlâ'nın, "bilen" in şahsında kendi gayreti ve irâdesi olmaksızın meydana getirdiği bilgi (zarûrî ilim) ve Allah'ın, sebeplerine başvurarak kulun kendi gayret ve irâdesi yoluyla onda meydana getirdiği bilgi (iktisâbî ilim) olmak üzere ikiye taksim edilmiştir.⁵ Buna göre ilim ile bilgi aynı şeye tekabül etmektedir. Başlangıç itibariyle ilim/bilgi, insanoğlunun tabiatı tanıma, onunla başa çıkabilme ve elde ettiği kazanımlar ile hayatını kolaylaştırma faaliyetlerinden ibarettir. Aslını söylemek gerekirse bilginin bu işlevi halen devam etmekte ve kıyamete değin devam edecektir. Diğer taraftan bilgi, amacı hakikate ulaşmak olan ruhî bir fenomen ve faaliyettir. Bu manada ilim tarihinin ilk insanlarla başladığını söyleyebiliriz.

Doğruyu arama faaliyeti olarak da tarif edilen bilimi, terim olarak: 'Organize edilmiş (sistemleştirilmiş) bilgiler bütünü; gözlem ve gözleme dayalı akıl yürütme yoluyla, dünyaya ait olayları ve bunları birbirine bağlayan kanunları bulmayı amaçlayan metodik bilgi ve araştırmaların bütünüdür'⁶ şeklinde tarif etmek mümkündür. Bu manada bilim, hakikati elde etmeye yönelik bilinçli bir arayıştır.

4 Râgıb el-İsfahânî, "alm", *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 343.

5 Ebû Muhammed Nûreddin Ahmed b. Mahmûd es-Sâbûnî, *Mâtürîdîyye Akâidi: el-Bidâye fî usûli'd-Dîn*, çev. Bekir Topaloğlu, (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 2014), 49.

6 Ahmet Turan Yüksel, *İslâm'da Bilim Tarihi* (Konya: Kitap Dünyası, 2015), 13.

İlim Kur'an'da bilgiye tekabül eder. Dolayısıyla ilim ile Allah'ın subûti sıfatlarından biri olan "ilim" kastedilmemektedir. İlim, 'bilinmesi gerekli olan her şeyi bilmek' demektir. "(*Rasûlüm!*) *De ki: "Ben size, Allah'ın hazineleri benim yanımdadır, demiyorum. Ben gaybı da bilmem. Size, ben bir meleşim de demiyorum. Ben, sadece bana vahyolunana uyarım"...*"⁷ âyeti tam olarak buna tekabül eder. Her ne kadar Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210) ilmi tarif etmenin zor olduğunu ifade etse de âlimler tarafından ilmin birçok tarifi yapılmıştır. Sadeddin et-Teftâzânî (729/1390), Fahreddin Râzî'nin: 'İlme getirilen tarifler kusurdan yoksun değildir. Çünkü mahiyeti açık/bilinebilir olmasına rağmen ilmin net/doğru bir tarifinin yapılması mümkün değildir' dediğini nakleder.⁸ İmam Eş'arî'nin (öl. 324/936) sıfat olduğu mahalle dayalı olarak yaptığı tanıma göre "ilim, mahallinin âlim olmasını gerektiren şeydir."⁹ Fahreddin Râzî, "*Allah onların kalpleri üzerine kilit vurmuştur.*"¹⁰ âyeti delaletiyle ilmin mahallinin -ayırt ve tercih etme makamı olması hasebiyle- kalp olduğunu söylemiş,¹¹ konunun ayrıntılı açıklamasını da "(*Rasûlüm!*) *uyarıcılardan olası diye Rubu'l-Emîn (Cebrâîl) onu apaçık bir Arapça lisan ile kalbine indirmiştir*"¹² âyetleri bağlamında vermiştir.¹³ Seyfeddin el-Âmidî'ye (öl. 631/1233) göre ilim, "gerek zihindeki ve gerekse zihinde hissedilmeyen bir takım objelerin hakikati hakkında malumat sahibi olmayı sağlayan bir sıfattan ibarettir."¹⁴

Bu konuda diğer bir mesele, Müslümanların geliştirdiği bilim anlamında İslâm biliminin (meşru bir bilimin) bu güne kadar nesnel bir tanımının yapılamamış olmasıdır. Bu hususta Eş'arî ekolüyle İbn Sînâ (öl. 428/1037), İbn Heysem (öl. 432/1040) ve İbn Rüşd (öl. 595/1198) gibi rasyonalistler arasında bir anlaşmazlık söz konusudur. Ortodoks kesimin birkaç yüzyıl siyasi gücü elinde bulunduramaması ve dolayısıyla akılcılığa üstün gelememesi Müslüman dünyasındaki bilimsel çalışmalar açısından bir şanstır. Aksi olsaydı, İslâm dünyasının bilimsel gelişiminde hiçbir zaman bir *altın çağ* yaşanmazdı.¹⁵

7 el-En'am 6/50.

8 Mes'ud b. Ömer b. Abdullah Sadeddin et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsud*, thk. Abdurrahman Umeyra (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1998), 1/194.

9 İmâmü'l-Harameyn Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf el-Cüveynî, *Kitabu'l-irşâd ila kavâti'l-edille fî usûli'l-itikâd*, thk. Ahmed Abdurrahman es-Sayih (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2009), 18.

10 el-Bakara 2/6.

11 Fahreddin Muhammed b. Hasan b. Hüseyin b. Ali er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2013), 2/49.

12 eş-Şuarâ 26/193-195.

13 Fahreddin Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 24/142-143.

14 Ebu'l-Hasan Seyfeddin Ali b. Muhammed b. Sâlim el-Âmidî, *Ebkâru'l-efkâr fî usûli'd-Dîn*, thk. Ahmed Muhammed Mehdî (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2004), 1/78.

15 Pervez Hoodbhoy, *İslâm ve Bilim*, çev. Eser Birey (İstanbul: Düşün Yayınları, 1992), 124.

Bekir Topaloğlu (1932-2016) ilim hakkında iki tarifin ön plana çıktığını söylemiştir. Bunlardan ilki: “İlim, aklın ve duyuların mevzûuna giren her şeyin (mezkûrun) tanımlanmasını sağlayan bir sıfattır.” Diğeri de: “Zıddına ihtimal verilmeyecek şekilde manaları (duyularla bilinenlerin dışında her şeyi) birbirinden ayırt etme sıfatıdır.”¹⁶ Yukarıda yapılan tariflere ilaveten kanaatimizce ilim, kâinatın sırlarının keşfi ve dünyevi ihtiyaçların karşılanmasına yönelik akli ve bedenî bütün faaliyetleri karşılayan bir kavramdır.

1.2. Kur’ân ve İlim

Kur’ân’ın makâsîd ekseninde öncelikli hedefinin ictimâiyât olduğu¹⁷; insanların ıslahını esas aldığı¹⁸; halife sıfatıyla¹⁹ yeryüzünü imar etmede ve yaşanabilir bir düzen kurmada²⁰ onlara katkı sağlamayı amaçladığı muhakkaktır. Bununla birlikte Müslüman bilim adamları nezdinde Kur’ân, bünyesinde, kâinatı ve hayatı anlamanın kodlarını barındırmaktadır. İşte, insanın, gökler, yer ve bu ikisi arasındaki varlıklar üzerinde tefekkür etmesine²¹ tekabül eden bilim, Kur’ân’ın maksatlarına hizmet eden söz konusu kodlardan biridir. Ancak ilim/bilim bir amaç değil, bir araçtır.

Kur’ân’da doğrudan ya da dolaylı olarak ilmi konu edinen birçok âyet bulunmaktadır. İlim ve türevleri, 700’den fazla yerde aynı ya da farklı âyetlerde geçmektedir. Birçok hadiste de ilimden bahsedilmekte ve Müslümanlar ilme teşvik edilmektedir. Ayrıca Kur’ân’da geçen hikmet, marifet, akıl, fikir, idrak ve bunların türevleriyle, fehm, fıkıh, tefekkuh, yakîn, şuur, tezekkür, tefekkür, tedebbür, teakkul, itibâr ve benzeri kavramlar, ilimle bağlantılı olarak kullanılmıştır. Ancak burada ilim ile söz konusu edilen şey, Kur’ân’ın içeriğini oluşturan bilgilerdir. Buna göre bu bilgileri özümseyip bunlara iman edip hayatında tatbik eden kişilere âlim denir.

1.3. Kur’ân’da İlimin Mahiyeti

Kur’ân’da ilim ile önce bizatihi Kur’ân’ın kendisi anlaşılır. Bununla birlikte İslâm geleneğinde “hadis” de ilim kapsamında değerlendirilmiştir. Diğer bir ifadeyle hadis literatüründe ilim, genel manada bütün yönleriyle din bilgisi, özel manada hadisler ve onların rivayetlerinden ibarettir.²²

16 Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmine Giriş* (İstanbul: Damla Yayınevi, 1981), 70.

17 “Peygamberlerden sonra insanların Allah’a karşı bir bahanelerinin kalmaması için müjdelemek ve uyarmak üzere gönderilen peygamberlerin bir kısmını sana anlatmıştık.” en-Nisâ 4/165; “Seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik.” el-Enbiyâ 21/107.

18 “Elif, Lâm, Râ. (Şüphesiz) bu Kur’ân, insanları Rablerinin izniyle karanlıklardan aydınlığa; Azîz ve Hamîd olan Allah’ın yoluna çıkarman için indirdiğimiz bir kitaptır.” İbrâhîm 14/1.

19 “Hani Rabbin meleklerle: “Ben bir halife yaratacağım” demişti...” el-Bakara 2/30.

20 “... O, sizî topraktan yarattı ve sizden yeryüzünü imar etmenizi istedi...” Hûd 11/61.

21 “Biz gök ile yeri ve bunlar arasındaki varlıkları bir oyun/iş olsun diye yaratmadık.” el-Enbiyâ 21/16.

22 İlhan Kutluer, “İlim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/111.

Dolayısıyla hadis bilmek de bir âlimlik ölçüsü olmuştur. Hadis arama yolculukları, *er-rihle fi talebi'l-ilm* tabiriyle karşılanmış, ilim talep etmek, hadis tahsil etmek manasında kullanılmıştır. Daha sonra Sahabe, Tabiîn ve Etbâu't-tabiîn'e ait dine müteallik sözler (âsâr-ahbâr) de ilim kapsamına alınmıştır. Kısaca üçüncü asra varana kadar ilim ile Kur'an ve hadisler kastedilmiştir. Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855) kendisini Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı konusunda sorgulayan halife Mu'tasım Billâh'a (öl. 227/842) verdiği: "Ben sadece ilmi (Kur'an ve sünneti) bilen biriyim, bu konuda bir şey bilmiyorum"²³ şeklindeki cevap bu kabildendir. Ancak bu tahsis, Selefiyye tarafından, zamanla, akıl karşıtlığı ekseninde bir akide ve hatta bir siyaset haline getirilmiş, bilerek ya da bilmeyerek "ilim" dinî ilimlere tahsis edilerek dondurulmuştur.²⁴

Hâlbuki Kur'an'ın çağrısı sadece imana ya da içtimaiyata teksif edilmiş değildir. Kur'an, ayrıca muhataplarını, -bu konulara ek olarak- kâinatın ve kendi biyolojik ve ruhî iç âlemlerinin keşfine davet etmektedir. Nitekim "İnsanlara ufuklarda ve kendi nefislerinde âyetlerimizi göstereceğiz ki onun (Kur'an'ın) gerçek olduğu, onlara iyice belli olsun. Rabbinin her şeye şâhit olması yetmez mi?"²⁵ âyeti buna taalluk eder. Bu âyette söz konusu edilen "ufuklar" lafzından kasıt, muhtemelen gökler ve âlem/kâinat, "kendi nefisleri" lafzından kasıt da insanların biyolojik ve ruhî yapılarıdır.²⁶

Alak Sûresi'nin ilk âyetinde yer alan "Yaratan Rabbinin adıyla oku..."²⁷ emir ve tavsiyesi gelecekte Kur'an okumak/öğrenmek ya da dinî ilimleri tahsil etmek²⁸ şeklinde yorumlanmıştır. Aslında söz konusu âyette böyle bir tahsise mahal yoktur. Çünkü âyette "oku" emrinin mef'ûlü bulunmamaktadır.²⁹ Bu da muhtemelen -insanlığın maslahatı gereği- okuyup öğrenmenin bir şeye tahsisinin yani dondurulmasının önlenmesine yöneliktir. Kanaatimizce âyette, dinî ilimlere olduğu kadar, kâinatın okunmasına da vurgu yapılmıştır. Bunun da şeytani ve emperyalist gayelerle değil, Allah adına ve Allah için yapılması gerekmektedir. Aynı sûrenin üç ve dördüncü âyetlerinde de "Oku,

23 Ahmed b. Ya'kub b. Cafer el-Ya'kubî, *Tarihu'l-Ya'kubî*, thk. Abdülemir Mehnâ (Beyrut: Şirketü'l-A'lemiyyi li'l-Matbuat, 2010), 2/432.

24 Bk. Süleyman Uludağ, *İslâm Düşüncesinin Yapısı: Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013), 32-33; Ayrıca bk. Resul Ersöz, *Selefilik ve Selefî Tefsir Anlayışı* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 158-168.

25 Fussilet 41/53.

26 Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hasan b. Hüseyin b. Ali er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, thk. İbrahim Şemsüddîn-Ahmed Semsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1434/2013), 27/120; Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları, 2006-2009), 4/724.

27 el-Alak 96/1.

28 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1435/2014), 20/81; Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1436/2015), 2/609.

29 Karaman, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 5/651.

çünkü lütf sahibi olan Rabbin kalemlerle yazmayı (kalem kullanmayı) öğretmiştir” buyurularak ilmin olmazsa olmazı olan “kalem”e dikkat çekilmiştir.

Bakara Sûresi 2/33. âyette “*Ve Allah, Âdem’e bütün isimleri öğretti...*” buyurulmaktadır. Bu âyette Allah’ın, “o an Âdem ve nesline yaşamları için gerekli olan bütün bilgileri öğretti” demeyi ya da “insanı, kâinatın sırlarını keşfedip hayata tutunmasını sağlayacak kabiliyet ve donanımda yarattı” demeyi kast etmesi muhtemeldir. Nitekim âyetin devamında Âdem’e öğretilen bilgilerin meleklerde olmadığı söylenmektedir. İlk manaya göre Allah’ın Âdem’e/insana bütün isimleri öğretmesi, kanatimizce, ne işe yarayacakları da dâhil olmak üzere nesnelere hakkında ona bilgi vermesi demektir. İkinci manaya göre ise bununla, insanın doğuştan kâinatın keşfine elverişli bir donanım (*akıl, hikmet ve irfan*) ile yaratılmış olduğuna işaret edilmektedir. Kur’ân’da aklını kullanmayanların sağır, kör ve dilsiz varlıklara benzetilmesi³⁰ akla, onun işletilmesine ve elde edilen akla ve tecrübeye dayalı çıkarımların kıymetine delâlet eder. Buna göre, her iki durumda da öğrenmeyi ilme ve faydaya dönüştürme melekesi insana ait olmaktadır. İster doğuştan, ister sonradan Allah’ın insana kazandırdığı öğretti (ikram) bitmemiş, artarak devam etmektedir. Kâinatın sırlarının keşfine yönelik öğretilere ek olarak insanlar, Allah tarafından, ahlâkî ve ictimâî konularda son peygamber Hz. Muhammed’e (sav) gelene kadar peygamberler vasıtasıyla desteklenmeye devam edilmiştir.

İslâm medeniyetinde ilim, kâinata kapsamlı bir bakış,³¹ kâinatın sırlarının keşfi ve dünyevi ihtiyaçların karşılanmasına yönelik meşru çalışmalar şeklinde özetleyebileceğimiz bu günkü anlamını, hicri üçüncü asırdan itibaren kazanmaya başlamıştır. Hz. Ebû Bekir (öl. 573-634) döneminden itibaren fetihlerle birlikte Müslümanlar antik çağ Yunan felsefesi, Hint, İran, Mısır ve Helen kültürleriyle tanışmıştır. Buna paralel olarak ilim kavramının kapsamı genişlemiş, mantık, felsefe, tıp, kimya, dil vb. alanlar ilmin kapsam alanına girmiştir.

Diğer taraftan Müslümanlar nezdinde tabiat ilimleri, felsefî müktesebatın neticesi olarak tezahür etmiştir. Müslüman bilim insanlarının dini ilimlerle birlikte ilk kez tıp ve kimya gibi tabiat ilimleriyle iştigal ettiklerini görüyoruz. “Kadim İslâm medeniyetinin özellikle bu iki ilme ilgi göstermesi fetihlerin getirdiği ihtiyaçtan doğmuştur. Tıp ilmi savaşlarda yaralananların tedavileri için, kimya ilmi ise silah üretimi için kullanılmıştır.³² Kindî’nin (öl. 252/866?) kimyacı, Ebû Bekir Zeke-riyâ er-Râzî (öl. 313/925), İbn Sînâ ve İbn Rüşd’ün birer tabip olduğunu dikkate alırsak, İslâm

30 el-Bakara 2/171.

31 Hasan Haneî, *İslâmî Araştırmalar*, çev. İbrahim Aydın-Ali Durusoy (İstanbul: İnsan Yayınları, 1994), 26.

32 Hasan Haneî, *İslâmî Araştırmalar*, 25, (el-Kindî, *Risâletiün fi’l-sıyâf ve ecnâsiha*’dan naklen, nşr. Abdurrahman Zekî, Mecelletü’l-Külliyeti’l-Âdâb, 1952, 14/2).

filozoflarının tabiat ilimlerinden birinde ya da bir kaçında âlim olduklarını görürüz. Bu da, felsefenin ilmin bir alternatifi olmadığı, aksine onun bir tamamlayıcısı olduğuna delalet eder. Hasan Hanefî'ye göre 'hikmet, ilâhiyâtla ilgili olmasından önce tabiatla ilgilidir. Bedenin tanınması, ruhun tanınmasından önce gelir. Kindî ve Râzî'nin neredeyse bütün risaleleri uzayla ilgili gerçeklerle ve tabiat konuları üzerinde yoğunlaşmaktadır.³³

Bunun yanında bilimin de kendine göre bir ahlakı olmalıdır ve Müslüman bilim insanları Batılıların aksine bu konuda hassas davranmıştır. Yani Müslümanlara ait bilimlerde, -zarar vermeme ve kamu yararı ekseninde- amaç da araçlar da İslâmî ideallere uygundur. Kur'ân'da "yerde ve gökte ne varsa insanın emrine verildiğine"³⁴ işaret eden onlarca âyet bulunmaktadır. Kur'ân'da birçok yerde yapılan bu vurgu, insanlığın tabiat ilimlerine sevk edilmesine yöneliktir. Birçok âyet, her ne kadar Allah'ın varlığına, birliğine ve gücüne delalet etmek üzere kâinata bakmayı emretse de kanaatimizce amaç sadece bu fayda ile sınırlı değildir. "*Hakkında bilgün olmayan bir şeyin peşine düşme...*"³⁵ âyetinde olduğu gibi İslâm'da doğru bir bilgiye dayanmadan yapılan her yorum ve faaliyet yasaklanmıştır.³⁶

Elmalılı Muhammed Hamdi (1878-1942), İslâm'ın ilim ve marifet üzerine inşa edildiğinden hareketle modern çağda Müslümanların kurtuluşunu ilme ve marifete sarılmalarına bağlar. Ona göre İslâm'ın beş şartından sonra dinî vazifelerin en önemlisi, ilim elde etmek ve marifet sa'y etmektir. İslâm, hissiyattan ziyade akıl ve fikre önem vermiş, hak ve kakîkati sevmeyi gerçek hidayet olarak kabul ettiğinden ilme pek ziyade teşvik eylemiştir. Her Müslüman yöneleceği mesleğe göre ilim öğrenmeye çalışmalıdır. Çünkü işler muhtelifdir ve her mesleğin dinî ve dünyevî gerekliliği başka başkadır. Dolayısıyla her mesleğin ve her meslek erbabının kendine özgü dinî ve ilmî bir görevi vardır. Bundan başka bütün ilimleri öğrenmek ümmetin tümü için bir farz-ı kifâyedir. Binaenaleyh, bugünkü ilim ve sanatların tümünü öğrenmeye çalışmak Müslümanların vazifesidir. Bu vazifede kusur etmek ümmetin çözülüp dağılmasına (inhitat) sebep olur.³⁷

33 Hanefî, *İslâmî Araştırmalar*, 25.

34 Lokmân 31/20; el-Câsiye 45/13

35 el-İsrâ 17/36.

36 el-Ankebût 29/8; Lokmân 31/15.

37 Elmalılı M. Hamdi Yazır, "Müslümanlık Mani-i Terakki Değil, Zâmin-i Terakkidir", *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*, haz. A. Cüneyd Köksal-Murat Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 273; "İslâmiyetle Medeniyet-i Cedîde Birleşebilir mi?", *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*, haz. A. Cüneyd Köksal-Murat Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 91.

Abdülkâhir el-Bağdâdî'ye (öl. 429/1037-38) göre Ashaptan Hz. Ömer (öl. 23/644) ve Hz. Ali (öl. 40/661), Ehl-i Sünnet'in ilk kelimcileri sayılır. Nitekim Hz. Ali'nin va'd ve va'id konusunda Haricîlerle, kaza, kader, meşîet ve istitâa konularında o günkü Kaderiye ile tartıştığı yani münazara yaptığı bilinmektedir.³⁸ Kelam ilmine gösterilen karşı duruşun bir benzeri, Sahabe devri sonrası Kûfe'de ortaya çıkan Ebû Hanîfe'nin (öl. 80/150) kurduğu rey, ictihâd ve kıyas eksenli fıkıh ve akâid ilmine de gösterilmiştir.³⁹

İtikâdî yöneliş anlamında selefi düşünceye sahip olan Müslüman çevreler, diğer inanç mensuplarının, İslâmî dogmalar etrafında ortaya koydukları soru ve iddialara cevap veremediği gibi İslâm adına ortaya çıkıp saldırılara cevap verme gayretinde olan kelâm ekollerine de karşı durmuştur. Hasan-ı Basrî (öl. 110/728) ve Ebû Hanîfe, karşı çıkılanların başında gelir. Böyleleri, İmam Eş'arî'nin: "Cehaleti kendilerine sermaye yapan, dinden bahsetmeyi, din hakkında düşünmeyi ve araştırma yapmayı ağır bulup işi geçiştirerek (tahfif) taklide yönelen ve bunun da ötesinde usul-i dini araştıranları suçlayanlar"⁴⁰ diye nitelendirdiği çevreler tarafından dalâletle/sapkınlıkla itham edilmiştir.⁴¹ Kısaca, İslâm geleneğinde ilim, dinî hükümleri kapsadığı gibi tabiat, psikoloji, sosyoloji, biyoloji vb. insan bilimlerini de kapsamaktadır. Bazı Müslümanlarda görülen ilme karşı olumsuz tavır, İslâm'dan/İslâm'ın ilimleri olumsuzlamasından değil, tavır sahiplerinin Kitabı ve kâinatı iyi okuyamamalarından kaynaklanmaktadır.

1.4. Bilginin Kaynakları ve İlimlerin Tasnifi

İlmin/bilginin kaynağı (epistemoloji) konusunda Müslümanların ortak kanaati, onun duyular, akıl/akli istidlâl ve sadık haber olduğu şeklindedir.⁴² İmam Mâtürîdî'ye (öl. 333/944) göre aklın

38 Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn* (Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1981), 307.

39 Ahmed Emin, *Duba'l-İslâm* (Kahire: Mektebetü'l-Üsra, 1997), 2/134; Süleyman Uludağ, *İslâm Düşüncesinin Yapısı* 51-52. Bu bağlamda Ebû Hanîfe'ye yapılan en aşırı itiraz Selefiyye'den gelmiştir. Selefiyye'nin fikir önderi Ahmed b. Hanbel, İmam-ı Şâfi'yi övme, İmam Ebû Hanîfe'yi yerme kabilinden şunları söylemiştir: "Şâfi'yi görene kadar kafalarımız ve kararlarımız Ebû Hanîfe ve arkadaşlarının tasallutu altında idi. Şâfi buna son verdi. Çünkü o, Allah'ın Kitab'ı ve Rasûlullah'ın sünneti konusunda insanların en fakihî (derin anlayış sahibi olanı) idi ve ona az sayıda hadis yetiyordu." Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris b. Ebî Hâtim er-Râzî, *Âdâbu's-Şâfi' ve Menâkıbuhu*, thk. Abdülğani Abdülhâlik (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003) 42. Kanaatimizce, Buhârî ve Müslim'in, Ehl-i re'y'in önderi sayılan İmam Azam Ebû Hanîfe'den zayıf/metruk râvî olduğu gerekçesiyle hiçbir rivayette bulunmamış olması da ayrıca not edilmesi gereken bir husustur. Daha fazla bilgi için bk. Ersöz, *Selefilik ve Selefi Tefsir Anlayışı*, 130-131.

40 Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî, *Risâle fi'stihsâni'l-havd fi'lmi'l-Kelâm* (aynı müellife ait *Kitabu'l-luma* ile birlikte) (Haydarâbâd: Matbaatu Meclisi Dâirati'l-Meârifî'n-Nizamiyye, h. 1344), 87-88.

41 Eş'arî, *Risâle fi'stihsâni'l-havd fi'lmi'l-Kelâm*, 88.

42 Ebu'l-Muin en-Nesefî, *Tevhîdün Esasları: Kitâbu't-Tevhîdli-Kavâidi't-Tevhîd*, çev. Hülya Alper (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 23; Nureddin es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akâidi: el-Bidâye fi' usûli'd-Dîn*, 49.

kabulüne hükmettiği haberlerin doğruluğu ve kabulü zaruridir. Böyle olunca peygamberlerin getirdiği dine müteallik haberlerin de -söz konusu peygamberleri tasdik eden açık delillerin bulunması sebebiyle- kabul edilmesi gerekir. Zira bu manada peygamberlerin getirdiği haberlerden daha doğru haber yoktur.⁴³ İmam Mâtürîdî'nin öne çıkardığı diğer bir husus, dinde taklidin terk edilmesi ve bunların delil ile bilinmesinin vacip olmasıdır.⁴⁴ Ona göre mütevâtir olmayan haberlerin doğru yahut yanlış olması muhtemeldir. Dolayısıyla bunlara bakmak; araştırmak ve incelemek gerekir. Hatta peygamberlerin mucizeleri ile sihirbaz ve benzerlerine ait göz boyamaların ayırt edilebilmesi ve mucizelerin beşeri yetenek ile tam manasıyla anlaşılabilmesi için -gerçek aydınlığı, batıl da karanlığı ile ortaya çıksın diye- akıl yürütmeye ihtiyaç vardır. Nitekim Allah, -insanların ve cinlerin bir benzerini getirmekten aciz kaldıkları Kur'ân örneğinde olduğu gibi- kendi katından gelen hârikulâdelikleri akıl yürütme/nazar ve istidlâl yöntemiyle delillendirmiştir. Bununla birlikte Allah Teâlâ, “İnsanlara ufuklarda ve kendi nefislerinde âyetlerimizi göstereceğiz ki onun (Kuran'ın) gerçek olduğunu, onlara iyice belli olsun. Rabbinin her şeye şahit olması yetmez mi? Dikkat et! Allah, her şeyi ilmi ve kudreti ile kuşatandır”⁴⁵ ve benzeri⁴⁶ âyetlerde hakikatlere ulaşmak adına daima “bakmayı” (incelemeyi ve araştırmayı), i'tibârı, tefekkür ve tedebbürü emretmiş, bu yöntemin insanları doğruya muvaffak kıldığını ve doğru yolu gösterdiğini haber vermiştir.⁴⁷ Kısaca, İmam Mâtürîdî'ye göre her üç kaynak ile (birlikte yahut ayrı ayrı) elde edilen bilgi/bilgiler -gerekli kıstasları taşımak şartıyla- kesin olup bunların inkârı mümkün değildir. İslâm bilgi teorisi hakkında İmam Mâtürîdî'nin öne çıkardığı en önemli olgu, akıldır. Ona göre akıl, Buna dinin kazanılmasında ve dini bilgiye ulaşmada iki kaynaktan biridir. Diğeri de işitmeye dayalı haberdır (vahiy).⁴⁸ Mâtürîdî burada her ne kadar bilginin iki kaynağından bahsediyorsa da, “Bilgiye ulaştırıcı yollar” başlığı altında bunları, ayân (duyular), sadık haber ve nazar (akıl) şeklinde üçe çıkarmaktadır.⁴⁹ Vahiy, müspet bilimlere işaret etse de -ki bu, kanaatimizce teşvik anlamına gelir- onların asıl kaynağı duyular ve akıldır.

43 Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, thk. Fethullah Huleyf (Kahire: Dâru'l-Câmiâtî'l-Mısriyye, ts.), 8.

44 Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 3; Zemaşerî'ye (öl. 538/1144) göre taklitçilik ve delilsiz bir şekilde kabul edilmiş bir söz ne kadar kötü ve çirkindir! Şeytanın heykellere tapınma ve önlerinde eğilip secde etme konusunda ecdadının yolunu takip eden taklitçileri yanıltmak için kurduğu tuzak ne büyüktür! Onlar da kendilerinin doğru yolda olduklarına inanıyor ve mezheplerini müdafaa etmeye çalışıyorlar. Hak ehliyle batıl davaları için münakaşa ediyorlar. Taklitçilere zillet olarak putperestlerin onların arasında çıkması yeter! Bk. Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemaşerî, el-Keşşâf an hâkâ'iki gâvâmi'zi't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vil (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1437/2015), 3/119.

45 Fussilet 41/53-54.

46 el-Bakara 2/164; ez-Zâriyât 51/21; el-Ğâşiye 88/17.

47 Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 9-10.

48 Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 4.

49 Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 4; Sönmez Kutlu, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilik*, (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 44.

İslâm Kültüründe ilimler ilk defa İslâm filozofları tarafından tasnif edilmiştir. Hatta onlardan bazıları bu hususta müstakil eserler telif etmiştir. Cabir b. Hayyân'ın (öl. 200/815) *Kitâbu'l-Hudûd*'u, Kindî'nin *Kitâbu'l-Aksâmi'l-İlmi'l-İnsî* ve Fârâbî'nin (öl. 339/950) *İhsâu'l-Ulûm*'u bunlardır. Âmirî'ye (öl. 381/992) göre ilmin en kısa ve meşhur tasnifi Hz. Ali tarafından yapılmıştır. Buna göre "İlim ikidir. Bunlar: Dinî ilimler ve Akli/Rasyonel Bedeni ilimlerdir".⁵⁰ İbn Haldûn'a (öl. 808/1406) göre akli/rasyonel ilimler, herhangi bir dinî cemaate ait olmayıp tüm dinî cemaatlerin üzerinde kafa yorduğu mantık, tabî ilimler/tabiat ilimleri, ilâhî ilimler/İlâhiyât ve geometri, aritmetik, müzik ve astronomi gibi ilimleri ihtiva eden *teâlim* de denilen matematik ilimleri gibi felsefî (hikmet) temele dayanan ilimlerdir.⁵¹ Bunun yanında ilimler, fikri çeşitliliğe bağlı olarak farklı şekillerde de tasnif edilmiştir.

2. İslâm Bilimlerinin Kur'ânî Referansları

Öncelikle, İslâm bilimleri ile Müslümanların geliştirdikleri bilimleri kastettiğimizi ifade etmemiz gerekir. Zira müsbet bilimler bağlamında hiçbir bilimin İslâmîsi ya da gayri İslâmîsi yoktur. Kanaatimizce fiziksel dünyanın keşfine ve bunun neticesinde elde edilen verilerin insanlığın hizmetine sunulmasına tekabül eden bilimlerin tümü, Allah'ın evrene yerleştirdiği bir takım yasalar olmaları hasebiyle zaten ilâhîdir. İslâm'ın/Kur'ân'ın amacı ise şirk ve zulmün ortadan kaldırılması⁵², yeryüzünde adaletin tesisi⁵³, insanlığın hidayeti⁵⁴ ve ahlaktır.⁵⁵ Buna göre Kur'ân'ın ve bilimlerin, insanlığa hizmet bakımından aynı hedefe kilitlenmiş menşei aynı fakat muhtevası ve kulvarları farklı kaynaklar olduğu söylenebilir. Bilimlerin yanlış ellerde, yanlış amaçlara alet edilmesi bu gerçeği değiştirmez. Diğer taraftan bilimle iştigal etmek, dinden çıkmayı; başka bir ifadeyle dindar olmamayı gerektirmez. Tam aksine bir âlim, bilimde derinleştikçe yaratıcının yüceliğini ve insanlığına verdiği nimetlerin büyüklüğünü idrak eder.⁵⁶

Kur'ân'a göre genelde evrende, özelde yeryüzünde kurulu bir düzen vardır. İnsanoğlunun hazır bulunduğu bu düzenin sahibi Allah'tır. Yaratıcı, bu düzene insanların menfaatine hizmet etme-

50 Ebu'l-Hasan el-Âmirî, *Kitâbu'l-i'lâm bi-menâkıbi'l-İslâm*, thk. Ahmed Abdülhamîd Gurâb (Riyad: Dâru'l-Asâle li's-Sekâfe ve'n-Neşr ve'l-İ'lâm, 1408/1988), 88.

51 Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn, *Mukaddime*, thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş (Şam: Dâru'l-Belhi-Mektebetü'l-Hidâye, 2004), 2/248.

52 Lokman 31/13.

53 en-Nahl 16/90.

54 el-Bakara 2/185.

55 Âl-i İmrân 3/134-135.

56 "...Kulları içinde Allah'tan (bakıyla) ancak âlimler korkar..." Fâtır 35/28.

sini emretmiş, evren de buna boyun eğmiştir. Kur'ân'ın kanunları da söz konusu evrensel kanunların bir cüzü olmakla uyulmayı gerektirir. İslâm Peygamberi Hz. Muhammed'in (sav) daha hicretin ikinci yılında müşriklerle yapılan Bedir harbi sonrasında esir alınan müşriklerden okuma-yazma bilen, ancak fidye ödemeye gücü olmayanlara sağladığı; “on Medineli Müslümana okuma-yazma öğretmeleri karşılığında serbest bırakılmaları”⁵⁷ imkânı, İslâm'ın bilime karşı olumlu tavrının ilk işaretlerinden sayılır.

Kur'ân'da, insanın kendi başına karar verme serbestisinden bahseden birçok âyet bulunmaktadır.⁵⁸ Binaenaleyh bu, Kur'ân'ın irâde hürriyetine verdiği öneme ve değere işaret eder. Nefsin yapılması gerektiğine hükmettiği bir işi yapmayı, bir amacı gerçekleştirmeyi istemesi ve ona yönelmesi şeklinde tanımlanan “irâde”, temelde şehvet, arzu, ihtiyaç, emel, umut ve beklentiden oluşan bir güçtür.⁵⁹ Dolayısıyla bir fiilin gerçekleştirilmesinde belirleyici bir rol üslenen irâde, ayrıca harekete geçme gücü ve yeteneği demektir.⁶⁰ Kişi bu güç ve yetenek sayesinde yani irâdesine bağlı olarak fiilini gerçekleştirmektedir. Fiillerini kendi iradesiyle yapabilen insan ancak hür ve özgürdür. Otomatikçe bağlanmış ve zorla yaptırılan fiillerin ahlakî bir değeri yoktur. Bu tür fiillerden dolayı mükâfaat veya ceza vermek Allah'ın adaletine yakışmaz. Bu sebeple mükellef tutulmanın akıldan sonraki diğer şartı da irâde sahibi olmaktır. “*Hanginiz daha güzel amel işleyecek diye sizi denemek üzere ölümü de bayatı da yaratan O'dur ...*”⁶¹ âyeti insanın dünyaya imtihan için geldiğine delâlet etmektedir. Şayet Allah insana hür irade vermemiş olsaydı herhangi bir imtihandan söz edilmesi abes olurdu. Tam aksine Allah (cc) insana, kendi irâdesinden (küllî irâde) bir hisse (cüz'î irâde) vermiş, bununla, yapıp ettiklerinden hesaba çekilmesinin önündeki engeller kaldırılmıştır.

Diğer taraftan, insanın, eylemlerinin gerçek sahibi olduğu aklen, duyuların işareti ve vahiyle sabittir. Binâenaleyh, teklifin olmazsa olmazının özgürlük yani irâde hürriyeti olduğu açıktır. Allah'ın insanı “*yeryüzünde halife*” olarak yaratmasına tekâbül eden; ona yeryüzünü imar etmek, ahlak ve adalete dayalı bir sistem kurmak şeklinde özetlenebilecek birtakım görevler yüklemesi ve karşılığında mükâfat ve ceza öngörmesi de ancak irâde hürriyeti ile izah edilebilir. Fiilini işlerken kula Allah'ın güç ve takat vermiş olması, insanın irâde sahibi olmadığını; fiilin gerçek sahibinin Allah

57 Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zühri, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1421/2001), 2/20.

58 el-Bakara 2/256; Yunus 10/100, 108; el-Kehf 19/29; el-Müzzemmil 73/7; el-Kıyâme 74/55; el-Gâşiye 88/21-22;

59 Râgıb el-İsfahânî, “rvd” *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 206-207.

60 H. Yunus Apaydın, “İrade”, *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 22/381.

61 el-Mülk 67/2.

olduğunu ve fiilin kendisine zorla yaptırıldığını göstermez.⁶² Evet, insan fiilin gerçek sahibidir ve sorumluluğunun temeli de budur. “*Kim dünyayı arzu ederse, dilediğimiz kimselere dilediğimizi bemen veririz. Kim de inanarak gereğini yerine getirmek suretiyle âhireti isterse, işte onların gayreti takdire şayandır*”⁶³ âyeti, insanın iyi veya kötünden herhangi birini tercih etme serbestisine delâlet eder. Her ne kadar Kur’ân’da “... De ki: “(Sadece) Allah (cc) doğru yola sevk eder”...”⁶⁴, “Allah’ın izni olmadıkça hiçbir kimsenin iman edebilmesi mümkün değildir...”⁶⁵, “Allah, kimi doğru yola sevk ederse, o doğru yola ulaşır; kimi de yoldan çıkarırsa artık böyleleri için Allah’ın dışında bir yardımcı göremezsin”⁶⁶, “... Artık Allah’ın saptırıldığını kim yola getirebilir? Onların yardımcıları da yoktur”⁶⁷ ve benzeri âyetlerde imanın ya da inkârın Allah’ın irâdesi ile gerçekleştiği ifade edilmekteyse de bu insan iradesinin bir fonksiyon icra etmediği anlamına gelmez. Çünkü insanın ihtiyarî fiillerinde iki yön vardır. Bunlardan ilki, halk/yaratmak, diğeri de kesp/tercih etmektir.⁶⁸ Yukarıdaki âyetler ise işin sadece yaratma yönünden bahsetmektedir. Yani, insan iradesini hangi yönde kullanırsa Allah’ın irâdesi de o yönde tecelli etmektedir.

Âmirî’ye göre özgürlük bireyin ahlâkî bir özelliğidir. Ne siyasî ve toplumsal şartlara bağlıdır ne de parçalanır. İnsan, ahlâkî kişiliğinde yarı özgür, yarı köle olamaz.⁶⁹ Kim, bazı davranışlarında hür olmayı, bazı davranışlarında da kul/köle olmayı kabullenirse, o, onurlu bir kişiliğe sahip değildir.⁷⁰ Kanaatimizce Âmirî, özgürlüğün fitrîliğinden bahsetmektedir ve bu Allah’ın yeryüzünü yönetmesine ve emirlerine itaat edilmesine mani değildir. Yani insan cinsi melek konumunda bir köle değil, yeryüzünde -yapıp yapmamakta serbest olduğu- birtakım görevleri bulunan, Kur’ân’da “*yeryüzünde halîfe*” şeklinde ifadesini bulan bir kuldur. Ancak bu anlayış, yerini, zamanla, dinin sosyal hayattaki yerine yönelik yanlış değerlendirmelere bırakmıştır.

Yukarıda Kur’ân’a dayalı olarak insan-özgürlük diyalektiğine yönelik arz ettiğimiz açıklamalardan anlaşılacağı üzere Kur’ân, Müslümanlara, -ilim/bilim üretmenin ilk şartı olan- batıl telakkilerden kurtulup hür düşünme ve ferdi teşebbüs kabiliyeti kazandırmıştır. Diğer taraftan Kur’an’ın Müslümanlara kazandırdığı *halîfe-kul* bakış açısı, daha önce hiçbir din mensubunda görülmemiştir.

62 Mâtürîdî, *Kitâbu’t-Tevbûd*, 229.

63 el-İsrâ 17/18-19.

64 Yunus 10/35.

65 Yunus 10/100.

66 el-İsrâ 17/97.

67 er-Rûm 30/29.

68 Nureddin es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akâidi: el-Bidâye fî Usûli’-d-Dîn*, 136.

69 Franz Rosenthal, *İslâm’da Özgürlük Kavramı*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000), 99.

70 Âmirî, *Kitâbu’l-İlâm bi-Menâkıbi’l-İslâm*, 151.

Kısaca Kur'ân, Müslümanlara saygınlık, kendine güven ve özgürlük kazandırmıştır. İslâm ile birlikte, insana ve kâinata bakış değişmiş, insanlığın önüne yepyeni bir sayfa açılmış, Rasûlullah'ın önderliğinde; Kur'ân'ın rehberliğinde Müslümanlar nerede bir bilgi, bilgi kırıntısı; kitap; zenaat; kısaca ilim var ise onun peşine düşmüştür. İslâm, paganizm ve diğer bâtul din ve telakkilerin zihinleri iğdiş eden prangalarını kırmış, Müslümanları, Kur'ân ile birlikte kâinat kitabıyla baş başa bırakmıştır.

Kur'ân'a göre kâinâtın sınırlarına vakıf olmaya çalışmak akıllı insanlar adına takdire şayan bir durumdur. Örneğin “*Onlar, ayakta dururken, otururken, yanları üzerine yatarken (her vakit) Allah'ı anarlar, göklerin ve yerin yaratılışı hakkında derin derin düşünürler (ve şöyle derler): “Rabbimiz! Sen bunu boşuna yaratmadın” ...*”⁷¹ âyetinde -Allah'ın kudretine işaret edilmesinin yanında- yerlerin ve göklerin yaratılışı üzerinde kafa yoranlar övülmüştür. Buna mukabil, kâinat üzerinde tefekkürü terk eden toplumlar da “*Kendi kendilerine, Allah'ın, gökleri, yeri ve bu ikisi arasında bulunanları ancak hak olarak (bir amaç gereği) ve muayyen bir süre için yarattığını hiç düşünmediler mi? ...*”⁷² âyetinde ifade edildiği üzere yerilmiştir. Görüldüğü gibi her iki âyette de tefekküre vurgu yapılmakta kâinât üzerinde tefekkür edenler övülürken, tefekkürü terk edenler yerilmektedir. Kanaatimizce Kur'ân'ın Müslümanlara sağladığı ve Müslümanlar tarafından kısa sürede kavranan en büyük kazanımlardan biri budur.

Tevhîd akidesi, insan fıtratına en uygun din telakkisidir. Ayrıca İslâm, Hristiyanlık ve diğer dinlerin aksine -ne eksik, ne fazla- dünya hayatına hak ettiği değeri vermiştir. “*İnsan için ancak çalıştığına karşılık vardır*”⁷³, “*...Dünyadaki nasibini de unutma!*”⁷⁴ ve benzeri âyetler âhiret için dünyayı terk etmemeye, ilme ve çalışmaya delâlet eder. Kur'ân'ın sürekli tedebbüre (inceden inceye düşünmek)⁷⁵, teakküle (akletmek, aklını kullanmak)⁷⁶, tefekkuha (düşünüp anlam çıkartmak)⁷⁷, tezekküre (hatırlamak, öğüt almak)⁷⁸, ve tefekküre (düşünmek)⁷⁹ atıfta bulunması, onun ilim irfan vurgusunda alâmet-i farikasına delâlet eder.

Kur'ân'ın sürekli aklı kullanmaya, düşünmeye, anlamaya ve bilmeye yaptığı vurgu, Müslümanların diğer bir motivasyon kaynağı olmuştur. “*Hiç, bir inkârcı, geceleyin secde eden; kıyamda duran;*

71 Âli İmrân 3/191.

72 er-Rûm 30/8.

73 en-Necm 53/39.

74 el-Kasas 28/77.

75 en-Nisâ 4/82; el-Mü'minûn 23/68; Sâd 38/29; Muhammed/Kitâl 47/24.

76 el-Bakara 2/242; Âli İmrân 3/65; el-Enfâl 8/22; el-Mülk 67/10.

77 Tevbe 9/122.

78 el-Bakara 2/269; Âli İmrân 3/7; er-Ra'd 13/19; en-Nûr 24/1; ez-Zümer 39/9.

79 el-A'râf 7/179; el-Enfâl 8/65; er-Ra'd 13/3; el-Haşr 59/21.

*abireti hesaba katan ve Rabbinin rahmetini dileyen kimse gibi olur mu? (Rasûlüm!) De ki: "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" Doğrusu ancak akıl sahipleri düşünüp anlar"*⁸⁰ âyeti bunlardan biridir. Kur'ân bu âyette âdeta akıl sahibi olmanın ölçüsünü, bilmeye bağlamış, âlimlerle cahilleri kesin çizgilerle birbirinden ayırmak suretiyle ilme ve ilim sahiplerine paye vermiştir.

Diğer taraftan Kur'ân'ın ve Hz. Peygamber'in açık bir toplum inşa etme çabalarına kısa sürede cevap veren İslâm toplumu, fetihlerle birlikte etkileşime geçilen yeni kültürlerdeki bilim, teknoloji ve felsefeyi yadsınmadan kendi kültürüne transfer etmeyi başarmıştır. 800'lü yıllarda Bağdat'ta inşa edilen Beytül-Hikme (hikmet evi), bizzat halife Harun er-Reşid (öl. 193/809) tarafından kurulmuş/kurdurulmuştur. Bu çatı altında, Mısır, Yunan, İran, Çin ve Hindistan gibi önceki ve diğer mevcut kültürlerden başta felsefe olmak üzere matematik, astronomi, tıp, kimya, zooloji, coğrafya vb. alanlarda birçok kitap Arapçaya çevrilmiştir. Müslümanların bu alanlara olan merakı, vahyin bilime yaptığı atıfla ilgilidir. İşin bir başka yönü, Müslümanlar açısından ilim, zenaat ve teknoloji sahiplerinin Müslüman olup olmamalarının hiç de önem taşımamasıdır. Ayrıca burada, bilime ilginin tercüme faaliyetleri neticesinde başlamadığını, tam tersine ilim aşkının Müslümanları tercüme faaliyetlerine sevk ettiğini vurgulamamız yerinde olur. Aslında bu, Kur'ân'ın Hz. Peygamber örneğinde Müslümanlara kazandırdığı bir vizyondur. Müslümanlar Kur'ân sayesinde bilgiye aç bir toplum haline gelmiş, nerede bir ilim varsa onu almayı ve geliştirmeyi bir davranış haline getirmişlerdir. Alman şarkiyâtçı Franz Rosenthal, (1914-2003) Müslümanların yabancı kültürlerdeki bilgileri alıp geliştirmelerindeki referans ve teşvik faktörünü şöyle açıklamaktadır:

"Belki de, kapsamı hızla genişleyen çeviri faaliyetlerini temellendirmek için, Müslümanlara tıp, simya ve pozitif bilimlerle tanışmayı cazip gösteren, ne pratik faydacılık, ne de felsefi-teolojik sorunlarla uğraşmalarına sebep olan teorik faydacılık yeterli olabilirdi, eğer Muhammed'in dini ta başlangıçtan itibaren bilimin rolünü dinin ve böylece bütün bir insan hayatının asıl itici gücü olarak öne sürmemiş olsaydı. 'Bilim' İslâm'da böylesine merkezi bir konuma yerleştirilmiş, hatta neredeyse dinî bir saygı görmüş olmasaydı, muhtemelen çeviri faaliyeti, olduğundan daha az bilimsel, daha az sürükleyici ve daha çok yaşamak için pek zaruri olanı almaya - gerçekte bilinenden farklı bir şekilde- sınırlanmış olarak kalırdı."⁸¹

Bu satırlardan anlaşılan şudur: Müslümanların tıp, kimya ve pozitif bilimlerle tanışmasını ve onları geliştirmesini sağlayan asıl faktör, İslâm dininin, İslâm'da merkezi bir konumda olan ve bu yüzden dinî bir saygı gören bilimi, -işin başından itibaren- ön plana çıkarması ve onu insan hayatının

80 ez-Zümer 39/9.

81 Fuat Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, çev. Abdurrahman Adiy, (İstanbul: İstanbul BŞB. Kültür AŞ. Yayınları, 2008), 1/5.

asıl itici gücü olarak görmesidir. Böyle olmasaydı, Müslümanlar çeviri faaliyetlerinden gerekli verimi alamazlardı. Rosenthal'ın bu tespiti yerinde bir değerlendirme olup, kanaatimizce hakkı teslim etmeye tekabül etmektedir.

İlk İslam filozofu olarak kabul edilen Kindî, bir Müslümanın diğer kültürlerden gelen bilgilere karşı takınması gereken tavrı şöyle özetlemiştir:

“Nereden gelirse gelsin, ister bize uzak ve karşıt milletlerden gelsin, gerçeğin güzelliğini benimsemekten ve ona sahip olmaktan utanmamalıyız. Çünkü gerçeği arayan için “gerçek”ten daha değerli bir şey yoktur. Gerçeği talep eden kimse gerçeği eksik görmez ve onu söyleyeni ve getireni küçümsemez. Hiç kimse gerçeği küçümsemez tersine herkes ondan şeref duyar.”⁸²

Kindî, bilim karşısında Müslüman tavrını da özetle şöyle izah etmiştir: ‘Hakşinaslığın gereği olarak bize düşen, hakiki ve ciddi konular şöyle dursun, basit ve küçük konularda dahi faydalandıklarımıza teşekkür etmek ve onları karalamamaktır. Onlar her ne kadar bazı gerçekleri bizim kadar göremedilerse de bize intikâl eden düşünce ürünleriyle hem bizim atalarımız ve hem de ortağımızdır.’⁸³ Görüldüğü gibi bilimin insanlığın ortak mirası olduğu, onun ve onu bize intikal ettirenin saygıyı hak ettiği fikri, ilk dönemden itibaren Müslümanlara ait bir vizyondur. Diğer taraftan İslâm, insan karakterinin özelliklerinden olan tevazu ile kibir arasındaki dengeyi sağlama konusunda ısrarlı davranmıştır. Bu ahlak, müminleri, sahibinin dini kimliğini sorun etmeyip her türlü metni iktibas etmeye sevk etmiştir. İslâm'ın bu özelliği, Yahudilik ve Hristiyanlık dâhil diğer dinlerde bulunmamaktadır.⁸⁴

Âmirî'ye göre dinlerin ayakta kalmayı en hak edeni, durumu yumuşaklık ile sertlik arasında orta bir yol tutanıdır. Bu, farklı tabiatlara sahip insanların dünya ve âhirette durumlarını düzeltebileceği şeyleri bulması; bunlardan dünya ve âhirette fayda temin edebilmesi içindir. Ancak her din bu sıfatı hâiz değildir. Tam aksine birçok din, ekonomiyi ve nesli yok edecek bir standartta inşa edilmiştir. Böyle dinlerin sade ve faziletli diye isimlendirilmesi mümkün değildir. Örneğin Hristiyan rahiplerin evlenmemek, kiliselerde yalnız yaşamak ve dünya nimetlerini terk etmek gibi yaptıkları, Senevîlerden Zerdüş ve Maniheiztlerin -takva adına- kendilerini hadım etmek için ilaç kullanmaları,

82 Ebû Yusuf Yakup b. İshak b. es- Sabbâh el-Kindî, *Felsefî Risâleler*, (Metin-Çeviri), çev. Mahmut Kaya (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 148-149.

83 Kindî, *Felsefî Risâleler*, 146-147.

84 Franz Rosenthal, “Ebu'l-Hasan el-Âmirî'ye Göre Devlet ve Dîn”, *İslâm'da Siyâset Düşüncesi*, çev. Kâzım Güleçyüz (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 171.

Hint zahitlerinin (münzevilerinin) cesetleri yakmak ve külünü suya atmak, dağlarda inzivaya çekilmek ve açlık ve perhizle vücuda zarar vermek gibi takip ettiği yöntemler bu kabildendir.⁸⁵

Âmirî, yukarıdaki açıklamasıyla, İslâm'ın dünya ve âhireti dengelediğine ve bu haliyle insan fitratına uygun tek din olduğuna işaret etmektedir. Ona göre insanı insanlıktan ve hayattan koparan hiçbir dinin insanlığa bir şey veremeyeceği; tam tersine dünyayı yaşanmaz hale getireceği, diğer din mensuplarının yaptıklarıyla ayan beyan ortadadır. Kur'ân'ın Müslümanlara kazandırdığı; fitrata uygun düşünme ve davranma melekesi Müslümanların kısa sürede birer ilim âşığı haline gelmesindeki önemli faktörlerden biridir. Diğer taraftan Âmirî, İslâm dâhil Kur'ân'da adı geçen Yahudilik, Hristiyanlık, Mecûsilik, Sâbüilîk ve Putperestlik gibi altı dinin yöneticilere getirdiği bağlayıcı kuralları mukâyese ettikten sonra Yahudilik, Hristiyanlık hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştır:

Diğer dinlerin hiç biri İslâm'ın sahip olduğu âlicenap siyâsî prensipleri ihtiva etmez. Yahudilik saf ve basit bir üstünlük duygusuna, Hristiyanlık saf ve basit bir alçak gönüllülüğe dayanır. Gerçekte ise insanlık tam bir gelişmeyi ancak dinî ve lâik mülâhazaların kaynaştığı, ruhanî ve dünyevî unsurların birleştiği yerde başarabilir. Bütün bu unsurlar hadisenin bütün farklı cephelerini dikkate alan İslâm dininde net bir şekilde tanzim edilmiş olarak mevcuttur.⁸⁶

Âmirî'nin bu değerlendirmesinden de insanlığın gelişimini ruh ve beden birlikteliğine; dünya ve âhîret dengesini sağlamasına bağladığını anlamak mümkündür. Bu bağlamda diğer bir konu (alâmet-i fârîka) da Kur'ân'ın Müslüman yöneticilere sağladığı siyasî kazanımlardır. Amaç ve ideal-leri toplum tarafından paylaşılan bir yönetimin üstesinden gelemeyeceği bir sorun bulunmayacağı gibi baskı ve bağnazlıktan uzak hoşgörülü bir yönetime sahip insanların ulaşamayacakları bir başarı yoktur. Kısaca Âmirî'ye göre Müslümanlar, İslâm'ın mükemmel olan talimatlarından temin ettikleri bilgiyle diğer insanların tecrübelerini birleştirmişler ve böylece mükemmel sonuçlara ulaşmışlardır.⁸⁷

3. Müslümanların Bilimler Tarihindeki Yeri

Birçok tarihçiye göre ortaçağ olağanüstü karanlık bir dönemdir. Ancak bunun çok insafsız bir genelleme olduğunu açıkça ifade etmemiz gerekir. Çünkü ortaçağ, zannedilenin aksine Müslümanlar bakımından aydınlık bir zamana tekabül eder. Buna mukabil ona karanlık tanımının yakıştı-

85 Âmirî, *Kitâbu'l-İslâm bi-Menâkıbi'l-İslâm*, 137-138.

86 Rosenthal, "Ebu'l-Hasan el-Âmirî'ye Göre Devlet ve Dîn", 179.

87 Rosenthal, "Ebu'l-Hasan el-Âmirî'ye Göre Devlet ve Dîn", 176.

rılması, Hristiyan Avrupa açısından doğrudur. “Gerçek olan şu ki, Avrupalıların büyücüleri yakmakla ve kilise doktrinine karşı gelenlerin bağırsaklarını dökmekle meşgul olduğu bir zamanda İslâm uygarlığı en parlak dönemini yaşıyordu”⁸⁸ şeklindeki değerlendirmeler buna işaret eder.

Ernest Renan (1823-1892) Sorbonne Üniversitesinde 1883 yılında yaptığı “İslâm ve Bilim” başlıklı meşhur konferansında, Müslümanların geri kalmışlıklarını “İslâm'ın kendi özgül şartlarına” bağlamıştır. Ona göre gelinen noktada Müslümanlar, fikir bakımından sıfır durumundadır. Allah'ın, -tahsili ve şahsi liyakati hesaba katmaksızın- ikbâl ve iktidarı dilediği kimseye verdiği imanı için, Müslüman öğrenime, bilime ve Avrupa'nın fikir ve maneviyatını oluşturan şeylere karşı derin bir hor görürlükle doludur. Renan ayrıca, İslâm'ın aslında bilimsel düşünceye ve özgür araştırmaya karşı olduğunu; sonradan İslâm'a girenlerin (mevâlî) bu bağnazlığı aştığını; yani İslâm'a rağmen bir İslâm bilimi meydana geldiğini savunmuştur. Ona göre (güya) Müslümanların vicdanları öz dinlerine karşı isyan etmiştir. İslâm bilimleri işte böyle Müslümanların eseridir.⁸⁹

İddiaya göre, ‘İslâm, gücün seküler dünyasına radikal hiçbir meyden okuma gerçekleştirmediğinden dolayı rasyonel bir teoloji geliştirememiştir. Aksine, mevcut toplumsal yapıya dokunmak suretiyle statükoyu yasallaştırmıştır.⁹⁰ Diğer bir iddia İslâm, (İslâm tarihi), despotizm, kadercilik ve hareketsizlik gibi yeniliği engelleyici özelliklere sahiptir.⁹¹ Başka bir ifadeyle: “Müslümanların tevekkül, kaza ve kader hakkındaki itikatları sebebiyle ataletten kurtulmak ihtimalleri yoktur.” Mösyö Rinye Milye'ye göre böyle iddialara cevap vermeye bile değmez. Çünkü bu, tamamen yalan ve iftiradan ibarettir. Zira Mukden (Shenyang)⁹² çöllerini dolduran topraklar, Uzak Asya'da yapılmıştır. Diğer taraftan kanaatimizce Batılılar yukarıdaki olumsuz kanaate, gelinen noktayı temel alarak varmıştır. Her ne kadar kadercilik Emevîler döneminde bilinçli olarak gündemde tutulduysa da bu anlayış yerini, -tamamen yok olmamakla birlikte- Abbasîler döneminden itibaren irâde özgürlüğüne bırakmıştır.⁹³ Ernest Renan tarafından da tespit edildiği üzere bu dönemde Ortodoks Müslümanlık geçici

88 Hoodbhoy, *İslâm ve Bilim*, 131.

89 Ernest Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, çev. Ziya İshan (Ankara: MEB Yayınları, 1946), 183 ve devamı; Renan'ın bu konferansta savunduğu iddialara Başta Namık Kemal olmak üzere Cemaleddin Afgânî, Elmalılı Hamdi ve daha birçok İslâm düşünürü cevap vermiştir.

90 Bryan S. Turner, *Oryantalizm, Kapitalizm ve İslâm*, çev. Ahmet Demirhan (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991), 110.

91 Turner, *Oryantalizm, Kapitalizm ve İslâm*, 18-19.

92 Çin'in Liaoning eyaletinin başkentidir.

93 Kadercilik (Cebriye), İhtiyarî fiillerinde insanın bir dahlinin olmadığı, bunların Allah'ın zorlamasıyla meydana geldiği anlayıştır. Bu, Emevîler'de bir dönem devletin resmi ideolojisi haline gelmiştir. Buna tepki olarak kader hakkında İslâm âleminde ilk defa konuşan, Tâbiîn'den Ma'bed el-Cühenî (öl. 83/702?) olmuştur. “لا قدر والأمر أنف”/Kader diye bir şey yoktur, işler takdir edilmeksizin kendiliğinden meydana gelir” sözü ona aittir. Müslim, “İman” 1; Ma'bed el-Cühenî Medine'den Basra'ya intikal ettikten sonra Atâ b. Yesâr'la birlikte Hasan-ı Basrî'ye gitmiş ve ona: “Ey Saîd'in babası! Bu sultanlar/halifeler, Müslümanların kanlarını döküp mallarını ellerinden alıyor, sonra da “bizim

olarak yumuşamış ve bunun neticesinde gerçek bir felsefe ve bilim hareketi meydana gelmiştir.⁹⁴ Akıl, irâde özgürlüğü ve fitrata yapılan vurgu bu andan itibaren Müslümanları bilim ve felsefenin öncüsü ve taşıyıcısı haline getirmiştir.

Renan⁹⁵ ve birkaç müsteşrik hariç, müsteşriklerin birçoğunun, İslâm ve Müslümanlar hakkında yukarıdaki olumsuz yargılarından, 8. yüzyılın ortalarından 13. yüzyılın ortalarına kadar geçen -bizim İslâm bilimlerinin altın çağı diyebileceğimiz- beş asırlık süreyi, bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde görmedikleri ya da görmek istemedikleri sonucunu çıkarmak mümkündür. Bununla birlikte 13. yüzyıldan itibaren iddia edildiği şekilde işin çehresinin değişmeye başladığını da itiraf etmek gerekir. Şöyle ki:

Kanaatimizce bu hususta kırılma noktası İmam Gazzâlî (öl. 505/1111) ile başlamıştır.⁹⁶ Her ne kadar Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, irâde hürriyetini savunan Mutezile'ye karşı çıkan hareketin o ana kadar önderliğini yapmış ise de bu karşı duruş, Gazzâlî ile birlikte adeta ete kemiğe bürünmüş, sistemli hale gelmiştir. Onun sebep-sonuç ilişkisi, akıl, matematik ve mantık ile ilgili olumsuz yaklaşımları ve bunun yerine kâinata cereyan eden olayların tek sebebinin Allah olduğu, Allah'ın dışında bir sebep aramaya mahal olmadığı (insandan irâde ve istitaatı nefyetme) anlayışı⁹⁷ zamanla Müslümanların bilime karşı olan tutumlarının şekillenmesinde aktif bir rol oynayacaktır. Ona göre tabiat olaylarında sebep ile müsebbeb arasında var olduğuna inanılan ilişki zaruri değildir. Yani iki şeyden birinin varlığı ya da yokluğu ötekinin var olmasını ya da yok olmasını gerektirmez. Meselâ su içmek ile suya kanmak, yemek ile doymak, ateşe dokunmak ile yanmak... arasındaki ilişkide bir

işlerimiz Allah'ın kaderine göre gerçekleşiyor" diyorlar" deyince o, "Allah'ın düşmanları yalan söylemiş" diye cevap vermiştir. Bk. Ali Sâmî en-Neşşâr, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefi fi'l-İslâm* (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1990), 1/318. Hasan-ı Basî'nin bu sözü, onun kaderciliği (Cebriye) savunanlara ve cebri görüşleri çıkarlarına alet eden Emevî sultanlarına muhalif olduğunun açık bir göstergesidir.

94 Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, 191.

95 Renan, *Batı'nın*, 13. asrın ilk senelerinden itibaren Arap Aristoteles'in (İbn Rüşd) Paris üniversitesine muzafferane girişiyi birlikte dört-beş yüzyıllık düşkünlüğünden kurtulduğunu söyleyerek beş yüz yıllık İslâm bilim çağını itiraf etmiş olmaktadır. Ona göre söz konusu zaman diliminde Batı, bilim bakımından, Müslümanlara tabi olmuştur. Bk. Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, 194-195.

96 Her ne kadar bu kırılmayı Gazzâlî ile ilişkilendirsek de aslında bunun öncesinde İslâm hukuku bağlamında yaşanmaya başlanan bir zihniyet değişikliğine de atıfta bulunmamız gerekir. Zira 10. ve 11. yüzyıllarda birçok âlim de dâhil halk arasında icthâd kapısının kapandığı, mevcut hukuk ekollerinin yani ameli mezheplerin aşılamayacağı anlayışı yerleşmeye başlamıştır ve kanaatimizce bu, durâğlanlığa kapı aralamak demektir. Dinî ilimlere egemen olan böyle bir anlayışın müsbet ilimlere de yansımaları muhtemeldir ve öyle de olmuştur. Joseph Schacht bu hususa şöyle işaret etmektedir: "İslâm hukukunun teşekkül devri sona erdikten sonra icthâd ve kimin icthâd edeceği meselesi ortaya çıkmıştır. Zamanın bilginlerine icthâd hürriyetini tanımayan bir tutum ilk defa Şafiîlerde ortaya çıkmıştır. Buna göre mutlak icthâd yapma hakkı, daha sonraki nesiller değil, ancak benzerleri gelmeyecek olan geçmişin büyük bilginlerine aittir." Bk. Joseph Schacht, *İslâm Hukukuna Giriş*, çev. Mehmet Dağ-A. Kadir Şener, (Ankara: Ankara İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986), 78.

97 Gazzâlî'nin Mutezile ve İslâm Filozoflarının Aristo felsefesinden mülhem mantık yürütme ve cedel metoduna karşı çıkarken kendisinin de aynı metodu (kelam ve cedel) kullanması ciddi bir çelişki olarak görülebilir.

zorunluluk yoktur. Çünkü sebep ile müsebbeb arasındaki zorunlu ve değişmez olmayan ilişki, Allah'ın ezeli takdiri gereği bunların peşi sıra yaratılmalarından kaynaklanmaktadır. Yani olaylar için sebep aramaya hacet yoktur. Bütün fiziksel olayların sebebi ve her fiilin faili, Allah'tır.⁹⁸

“Örneğin ateş ile temasa geçtiğinde pamuğun yanmasını ele alalım. Bize göre ateşle temas ettiği halde pamuğun yanmaması da, ateş dokunmadığı halde yanıp kül olması da mümkündür. Hâlbuki filozoflar bunu kabul etmezler. Karşıt görüşteki hasım, yakma fiilini gerçekleştirenin yalnızca ateş olduğunu; ateşin bilerek değil, doğası gereği fail olduğunu, yanmaya elverişli bir şeye temas ettikten sonra artık onun doğal işlemini yapmasına engel olunamayacağını iddia etmektedir ki işte biz bunu kabul etmiyoruz. Tam aksine biz diyoruz ki, yakmanın faili, pamukta bulunan siyah noktaları yaratan, onu parçalara ayıran ve yanıp kül eden Allah Teâlâ'dır. Allah böyle bir fiili ya melekler vasıtasıyla, ya da vasıtasız olarak yaratır. Ateş ise cansız/etkisiz bir şeydir. Pekâlâ, ateşin yakmanın faili olduğunun delili nedir? Filozofların bu konuda yanmanın ateşin dokunması ile meydana geldiğini gözlemlemekten başka bir delili yoktur. Bu gözlem, yanmanın ateşe dokunmakla meydana geldiğini gösterse de, ateş sebebiyle gerçekleştiğini göstermez.”⁹⁹

Gazzâlî'nin felsefe karşıtlığı ekseninde şekillenen bu öngörüler zamanla adeta Ehl-i Sünnetin genel bir doktrini haline gelmiştir. Bu anlayış kısa zamanda, her şeyi din ile açıklama, hoşgörüsüzlük, tekfir, diğer kaynaklarının göz ardı edilerek bilginin Kur'ân ile sınırlandırılması, ezbere dayanan bir eğitim-öğretim anlayışı, nedenselliğin inkârı vb. yanlış temayüllere dönüşmüştür. Kanaatimizce Ernest Renan'ın gerileme sebeplerinden saydığı ve “İslâm'ın kendi özgül şartları” dediği şeyler bunlar olsa gerektir. Başta Renan olmak üzere, 18. ve 19. yüzyıl oryantalistleri tarafından Müslümanlara ait bilimsel başarıların görmezden gelinmesi ve üstünün örtülmeye çalışılması, gelinen noktada İslâm'ın hala dinamik ve alternatif bir proje olmasına; en azından böyle bir potansiyele sahip olmasına tekabül eder. ‘Bu yüzden Hristiyan teolojisi, İslâm'ın yayılmasını açıklamak için, onun başarısının Müslümanların zorbalığına, şehvet düşkünlüğüne ve düzenbazlığına bağlayarak bir savunma kuramı geliştirmiştir.’¹⁰⁰ Bu aynı zamanda kendi başarısızlıklarını örtmeye yönelik bir girişimdir. Hâlbuki başta şeriat olmak üzere evrende cereyan eden hadiseler belli birer amaç ve hikmet gereği meydana gelir.¹⁰¹ Şâtıbî'ye (öl. 790/1388) göre bu görüş, sonra gelen hukukçuların çoğunun

98 Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *Tebâfütü'l-felâsife (Eleştirmeli Metin-Çeviri)*, çev. Mahmut Kaya-Hüseyin Sarıoğlu, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 337.

99 Gazzâlî, *Tebâfütü'l-felâsife*, 337, 339.

100 Hoodbhoy, *İslâm ve Bilim*, 132.

101 Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tebhîd*, 216.

tercihini teşkil etmektedir. Şâtübî bu hususta: “Biz şeriatın kulların maslahatları için konulmuş olduğu neticesini istikrâ (tümevarım) yoluyla elde etmiş oluyoruz ki, bu neticeye ne Râzî ne de bir başkasının karşı koyması mümkün olabilir”¹⁰² diyerek net ve sadra şifa bir tercihe işaret etmiştir.

Kur’ân’da nedenselliğe/illiyete delâlet eden âyetlerden bazıları şunlardır: “*Biż müjdeleyici ve uyarıcı olarak peygamberler gönderdik ki, insanların peygamberlerden sonra Allah’a karşı bir bahaneleri olmasın!*...”¹⁰³; “*Biż seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik*”¹⁰⁴; “*Arşı su üzerinde olduğu halde hanginizin daha güzel iş işleyecek diye sınaması için gökleri ve yeri altı günde yaratan O’dur*”¹⁰⁵; “*Cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım*”¹⁰⁶; “*Hanginizin daha güzel amel işleyeceğini sınamak için ölümü ve hayatı yaratan O’dur...*”¹⁰⁷. Bu âyetlerden başka Kur’ân’da, örneğin oruç¹⁰⁸, namaz¹⁰⁹, cihâd¹¹⁰ ve kıyas¹¹¹ gibi ibadet ve yükümlülükler hep bir illete bağlanmıştır. Hal böyle olunca nedenselliği/illiyeti inkâr etmeye bir mahal olmasa gerektir. Şâtübî’nin ifadesiyle: “Hükümlerin talîli yani belli bir illete bağlı oluşu prensibi şeriatın bütün detay (tafsîlî) hükümleri için de geçerlidir. Kıyas ve ictihâdın şer’î bir delil olarak sübut ve kabulü işte bu noktadan hareketle olmaktadır.”¹¹²

Tekrar Gazzâlî’ye dönecek olursak; O, felsefi ilimleri önce, Matematik, Mantık, Tabiî ilimler, İlâhiyât, Siyaset ve Ahlak olmak üzere altıya ayırmış, sonra da her biri hakkındaki görüşünü tek tek ifade etmiştir. Gazzâlî’ye göre felsefî düşüncenin bir ürünü olan matematik, mutlak olmasa da potansiyel olarak birtakım tehlikeler içerir. Onun söz konusu görüşleri öncülük ettiği doktrini de ifade etmesi bakımından oldukça önemlidir.

“Matematik, hesap/aritmetik, geometri ve astronomi ile ilişkilidir. Bu bilimin, dinî işlerle olumlu ya da olumsuz hiçbir ilişkisi yoktur. Tam aksine bu bilim, anlaşılıp öğrenildikten sonra, inkâr edilemeyecek şekilde kesin işlerle ilişkilidir. Ancak, söz konusu bilimden iki sakınca tevellüt eder: İlki, onu araştıran kimsenin, onun inceliklerine ve delaletinin kesinliğine hayran olmasıdır. Dolayısıyla bu hayranlık, onun felsefeye/filozoflara olan inancını güçlendirir ve onlara ait bütün bilimlerin açıklık ve kesinlik bakımından bu bilim gibi olduğunu zanneder. Sonra onların kâfir olduklarına, Allah’ı inkâr ettiklerine ve şeriatı hafife aldıklarına dair dilden dile dolaşan bazı

102 Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtübî, *el-Muvâfakât*, çev. Mehmed Erdoğan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 2/3-4.

103 en-Nisâ 4/165.

104 el-Enbiyâ 21/107.

105 Hûd 11/ 7.

106 ez-Zâriyât 51: 56.

107 el-Mülk 67/2.

108 el-Bakara 2/183.

109 el-Ankebût 29/45.

110 el-Hac 22/39.

111 el-Bakara 2/179.

112 Şâtübî, *el-Muvâfakât*, 2/5.

konuları duyar ve böylece safça bir taklit ile küfre düşer. Şöyle düşünür: Şayet din, hak (doğru) olsaydı, bu, matematik alanında araştırma yapan bu insanlara gizli kalmazdı! Derken onların küfür ve inkârını duyar, doğru olanın dini inkâr etmek olduğuna kanaat getirir. Sırf bu mazerete binaen doğru yoldan çıkan ne kadar adam gördüm!”¹¹³

Kanaatimizce matematik ilminin sonuçları bakımından böyle bir tehlikeye konu olması mümkün değildir. Tam aksine matematik, Allah'ın evrene yerleştirdiği ve keşfini akla havale ettiği ilahi bir yasadır. Gazzâlî'nin felsefe karşıtlığı zeminine oturttuğu bu anlayışa ilk karşı duruşu, -Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ ve Aristo çizgisinde felsefe üreten filozofların belki de son temsilcisi olan ve Batılılarca “Endülüs'ün Aristo'su” olarak görülen- İbn Rüşd göstermiştir. Burada Gazzâlî ile İbn Rüşd arasında felsefe hakkında yürütülen polemikğin ayrıntısına girecek değiliz. Ancak, İbn Rüşd'ün akıl, ilim ve felsefe lehine yaptığı bu müdahalenin -başta dinî bağnazlık olmak üzere birçok sebebe bağlı olarak- süreci doğruya kanalize etmeye kifayet etmediğini ifade etmemiz gerekir. Şu kadar var ki, Renan'ın ifadesiyle İbn Rüşd, Latin okullarında Aristoteles'inkine eşit bir şöhrete ulaştığı sırada, kendi dindaşları tarafından unutulmuştur.¹¹⁴

Renan'ın Müslümanlar ve “Asya kavimlerinin övünülecek hiçbir şeyleri yoktur, bunlar kabiliyetsizliklerinin, zayıflık ve çöküşlerinin elim tesiri altında yok olup gideceklerdir” şeklindeki doğu toplulukları hakkında ileri sürdüğü, çoğu haksız iddialara yine bir Fransız olan Mösyö Rinye Milye cevap vermiştir. ‘Hâlbuki İslâm, diğer dinlerin bir adım atmaktan bile mahrum kaldığı bir sırada, Asya ve Afrika'da süratle yayılan ve müntesipleri gündün güne çoğalan yegâne dindir’ der Mösyö Rinye.¹¹⁵ Ona göre İslâm'ın bu kadar çabuk yayılmasının en önemli sebebi, Bizans'ın Hristiyanlığı kabul etmesi ve onu devlet/hükümet dini haline getirmesidir. Bu durum onu bilâhère en derin problemlerin içine düşürmüştür. Zira devlet eliyle dinin yayılmaya çalışılması ve teslis akidesi yüzünden nice kanlar dökülmüştür. Devlet de asli görevlerini ihmal eder hale gelmiştir. Derken bir ruhban sınıfı ortaya çıkmış ve ruhbanlar askerlikten, vergi vs. görevlerden muaf tutulmuşlar, altıncı asra girerken devlet za'fın zirvesine ulaşmıştır.¹¹⁶ İslâm devleti ise Bizans'ın aksine ilme alan açmış, yönetimi tek merkezde toplamış, ruhbanlığa (din görevlilerinin ruhaniliğine ve ayrıcalıklı olmasına) taviz vermemiş de din ile dünyayı dengelemiştir. Yani İslâm, dini, bulunması gereken mecraya/hak ettiği yere oturtmuştur. Kısaca İslâm, Hristiyanlığın tam tersine insanların muhtaç olduğu esaslar

113 Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, el-Munkizu mine'd-dalâl, thk. Mahmud Bîcu (Şam: Dâru't-Takvâ-Dâru'l-Feth, 1992), 46.

114 Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, 195.

115 Yazır, “İslâmiyet'le Medeniyet-i Cedîde Birleşebilir mi?”, 85.

116 Yazır, “İslâmiyet'le Medeniyet-i Cedîde Birleşebilir mi?”, 87.

vaz' etmiştir. İşte İslâm dininin Hristiyanlığa galip gelmesinin sırrı budur.¹¹⁷ Görüldüğü gibi Mösyö Rinye İslâm'ın Hristiyanlığa galebesindeki sırrı, Hristiyanlık itikadının sakatlığına bağlamıştır ki bu, doğru bir tespittir. Ona göre işin ikinci sırrı fethedilen bölgelerdeki insanlara dini hoşgörü ile muamele edilmesidir. Zimmiler hiçbir zaman İslâm'a zorlanmamıştır.¹¹⁸ Mösyö Rinye sözlerine şöyle devam ediyor: Müslüman Araplar öyle bir akîde ile geliyorlardı ki, bu akide, herkesin kolaylıkla anlayabileceği ve muhatap kitleye ağır gelmeyen bir itikat idi. Bunun da ötesinde Müslümanlar diğer din mensuplarına müsamahada ileri seviyede idiler. İşte Müslümanlara Asya, Afrika ile İspanya'nın yarısını veren büyük inkılabın sırrı bu idi.¹¹⁹

Mösyö Rinye, İslâm'ın büyük inkılabının sırrını, anlaşılabilir ve muhatap kitleye ağır gelmeyen bir itikat (tevhîd akidesi) ve Gayri Müslimlere müsamaha gibi iki sihirli kavram ile özetlemiştir. Bu özellikler Hristiyanlıkta bulunmamaktadır. İslâm ayrıca müminlere inceleme ve ilmi bakış açısı kazandırmıştır. Yani İslâm, Müslümanların aklını da ruhunu da beslemiştir. Mösyö Rinye'ye göre Müslümanlar Eflatun'un hayallerine iltifat etmemişlerdir. Ancak Aristo mantığını geliştirmişler, tabii ilimlere meyledip bu ilimleri kemale taşımışlardır. Aynı şey Hristiyanlarda gerçekleşmemiştir. Ortaçağ Hristiyanlığını; *heykel*, *evham* ve *inzîva* gibi üç kavramla izah etmek mümkündür. İşte bu, Hristiyanlığın en büyük handikap ve zaafıdır. İslam ise, bu üç kavramın hiçbirine alan açmamış, değer vermemiştir.¹²⁰

Fuat Sezgin Batı'da son yüzyılda, ilki 1956'da Fransa'nın Bordeaux şehrinde, diğeri de 1957'de Almanya'nın Frankfurt şehrinde "İslâm Tarihinde Klasikleşme ve Kültürel Batış" başlıklı uluslararası iki konferans düzenlendiğinden bahseder. Her iki konferansta cevabı aranan soru, "İslâm kültür dünyasındaki çöküşü, batışı yahut mafsalsal kireçlenmesinin muhtemel sebeplerinin neler olduğu" konusudur ve bu hususta çok sayıda kitap yazılmıştır. Fuat Sezgin, bu tür kitapları yıllarca okuduğunu ve bunlardan çok şey öğrendiğini söyler.¹²¹ Ancak ona göre "çöküş", "batış", "mafsalsal kireçlenmesi" gibi İslâm bilimleri için getirilen tarifler haksızlıktır.¹²²

117 Yazır, "İslâmiyet'le Medeniyet-i Cedîde Birleşebilir mi?", 87-88.

118 Yazır, "İslâmiyet'le Medeniyet-i Cedîde Birleşebilir mi?", 87-89. Elmalılı Hamdi, Mösyö Rinye'nin, bir hükümetin/yönetimin terakkisi, dinden (Hristiyanlık) sıyrılmasıyla doğru orantılı olduğunu söylemesini, "pek doğru bir hakikat" olarak değerlendirmiştir. Bk. Yazır, "İslâmiyet'le Medeniyet-i Cedîde Birleşebilir mi?", 87.

119 Yazır, "İslâmiyet'le Medeniyet-i Cedîde Birleşebilir mi?", 89.

120 Bk. Yazır, "İslâmiyet'le Medeniyet-i Cedîde Birleşebilir mi?", 89-90.

121 Frankfurt'ta yapılan bu konferansın metni "*Klassizismus und Kultur fall*" yani "Klasikleşme ve Kültür Çöküşü" adıyla yayınlanmıştır. Fuat Sezgin, *İslâm Bilimler Tarihi Üzerine Konferanslar* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2012), 85.

122 Sezgin, *İslâm Bilimler Tarihi Üzerine Konferanslar*, 87.

Fuat Sezgin'e göre modern dünyanın Avrupa'yı İslâm dünyasına karşı ilmen ve fennen üstün görme zihniyeti 17. asrın 2. yarısından sonrasına tekabül eder. Yani 1600'lü yılların ortalarına kadar ilim ve fennin anahtarı Müslümanların elinde kalmıştır ve bu, o tarihe kadar Batılı zihinlerde de böyledir. 17. asrın bu anlamda kırılma asrı olması, geçmişin müktesebatına ve ihtişamına söz söylemeye ve hatta bir nevi onu tahkir edip yok saymaya bir mazeret oluşturamaz ve oluşturmamalıdır. Batı'nın elde ettiği bu günkü ilmî ve kültürel ileriliğin arka planında neredeyse 800 yıllık bir İslam bilim ve teknolojisi birikimi vardır. Müslümanlar kadar Batılılar da bunu görmelidirler.¹²³

Diğer taraftan Batı, 18. asırda gerçekleştirdiği Rönesans ve Reform hareketlerini ve bunun akabinde gelen bilimsel keşifleri ve sanayi devrimini Yunan eserlerinin bilinip Latinceye çevrilmesine dayandırmıştır. Fuat Sezgin'e göre bu da fevkalade yanlış bir yargıdır. Bu alanda 9. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar yaklaşık 800 yıllık yaratıcı bir merhalenin sahibi İslâm kültürüdür.¹²⁴ Bu konuda en yadırganacak şey, böyle asılsız ve mesnetsiz iddialara bazı Müslümanların da inanmasıdır. Göz ardı edilen diğer bir husus, 9. ve 17. asır arasındaki Arapça'dan Latince'ye gerçekleştirilen tercüme faaliyetlerinin üzerinden bir veya bir buçuk asır geçer geçmez Arapça, Farsça ve Türkçe'den Latince'ye tekrar ikinci bir tercüme cereyanının başlamış olmasıdır. Çünkü Batılı aydınlar ve çevirmenler, çoktan kalkınma çağına girmiş olan Avrupa'ya İslâm dünyasından daha taşınacak çok büyük bilgi birikimi olduğunu fark etmişler ve bu işe koyulmuşlardır.¹²⁵ Söz konusu ikinci tur tercüme faaliyetleri, kısmen hümanist, ancak çoğunlukla misyoner eğilimli faaliyetlerdir. Hümanist amaç, "Doğu dünyasına ait bilimlere, bilim tarihine kazandırmak", misyoner amaç da "Doğuyu sömürmektir". Her ikisine birlikte "Oryantalizm" denmiştir.¹²⁶

Batılılar tarafından ileri sürülen 'İslâm toplumlarının bu günkü geriliğinin sebebinin din olduğu' iddiası gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Zira İslâm dini başlangıçtan itibaren ilmi, dinin ve insan hayatının asıl itici gücü olarak ön plana çıkarmıştır. Eğer bu olmasaydı, tercüme faaliyetleriyle tıp, kimya ve pozitif ilimlere yönelik gerçekleşmezdi. Müslümanlara tercüme faaliyetlerini cazip kılan şey, ilim aşkı ve dinin ilme olan teşvikidir. Yani ilim İslâm'da, merkezî bir konumdadır ve saygı görmektedir.¹²⁷ "İslâm'dan evvel okur-yazarların sayısı parmakla sayılabilecek kadar az olan Araplar, İslâm'ın ortaya çıkışıyla okuyup yazmaya susamış bir toplum haline gelmiş, yirmi veya otuz yıl içinde

123 Sezgin, *İslâm Bilimler Tarihi Üzerine Konferanslar*, 87.

124 Sezgin, *İslâm Bilimler Tarihi Üzerine Konferanslar*, 87. Fuat Sezgin'e göre "Bilimlerin İslâm adına tescilli olduğu yaratımcı (kreatif) merhalesi en az 800 yıldır. Bk. Sezgin, *İslâm Bilimler Tarihi Üzerine Konferanslar*, 97.

125 Sezgin, *İslâm Bilimler Tarihi Üzerine Konferanslar*, 88.

126 Sezgin, *İslâm Bilimler Tarihi Üzerine Konferanslar*, 88.

127 Sezgin, *İslâm Bilimler Tarihi Üzerine Konferanslar*, 89-91.

de zamanın medeni dünyasının büyük bir kısmını kaplayan ve ırk mefhumuna yer bırakmayan bir ümmet olmuştu”¹²⁸ diyen Fuat Sezgin bu sözleriyle İslâm’ın Araplara kazandırdığı güç ve motivasyona işaret etmektedir.

Kısaca ifade etmek gerekirse ilmî gelişmelerde ana faktör/saik dindir. İslâm ile birlikte Müslümanlar, bilimler tarihinin yeni bir merhalesinin faili ve taşıyıcısı olmuştur. Kültürel bakımdan İslâm’ın birinci yüzyılı alma (birikim/hazırlık), ikinci yüzyılı özümseme ve üçüncü yüzyılı da yaratıcılık (ürün verme) safhasını oluşturur.¹²⁹ Fuat Sezgin, “Tanıdığımız bütün uygarlıklar, ya çok uzun veya biraz uzun yahut da kısa bir süre insanlık tarihindeki büyük veya küçük rollerini oynadıktan sonra yerlerini daha gençlerine bırakırlar.¹³⁰ Bilimler tarihi, onların önemini, yaşadıkları zamanın süresine göre değil, bilim ve teknolojiadaki kreatif (yaratıcı) verilerine göre değerlendirir. Bilimlerin İslâm adına bağlı olan kreatif merhalesi en az sekiz yüz yıl kadar sürmüştür”¹³¹ derken Allah’ın Kur’ân’da ifadesini bulan sünnetine (*sünnetullah*)¹³² işaret ediyor olmalıdır. Kanaatimizce roller, -Yûnus Sûresi 10: 49. âyette de işaret edildiği üzere- zaman içinde sünnetullah gereği değişmektedir.

Sonuç

Müstakil bir medeniyet projesi olan İslâm, insanlığın önüne -hayatın her alanıyla ilgili- yepyeni ufuklar açmıştır. Kur’ân’ın maksatlarının öncelikle ictimâiyât olduğu; insanın ıslahını esas aldığı; halife sıfatıyla yeryüzünü imar etmede ve yaşanabilir bir düzen kurmada ona katkı sağlamayı amaçladığı muhakkaktır. Bununla birlikte Kur’ân bünyesinde, kâinatın ve hayatın kodlarını barındırmaktadır. İşte, bilim, Kur’ân’ın maksatlarına hizmet eden söz konusu kodlardan biridir. Ancak, insanın, gökler, yer ve bu ikisi arasındaki varlıklar üzerinde tefekkür etmesine tekabül eden ilim/bilim bir amaç değil, ancak bir araçtır.

İslam bilimlerinden maksat, Müslümanların önceki uygarlıklardan devralıp geliştirdikleri bilimlerdir. Yoksa ilmin/bilimin dini ve milliyeti olmaz. İslam bilimlerinin kurucu faktörü vahiydir. İlim, kâinatın sırlarının keşfi ve dünyevi ihtiyaçların karşılanmasına yönelik akli ve bedenî bütün faaliyetleri karşılayan bir kavramdır.

128 Sezgin, *İslâm Bilimler Tarihi Üzerine Konferanslar*, 101.

129 Sezgin, *İslâm Bilimler Tarihi Üzerine Konferanslar*, 101-102.

130 Bk. “Her milletin bir eceli (ömri) vardır. O ecel geldiğinde onlar (bunu) ne bir saat erteleyebilirler, ne de bir saat öne alabilirler.” el-A’râf 7/34.

131 Sezgin, *İslâm Bilimler Tarihi Üzerine Konferanslar*, 97.

132 el-Ahzâb 33/62; Fâtır, 35/43; el-Feth 48/23.

Kur'an'da ilim ve türevleri, 700'den fazla yerde aynı ya da farklı âyetlerde geçmektedir. Ayrıca hikmet, marifet, akıl, fikir, idrak ve bunların türevleriyle, fehm, fıkıh, tefekkuh, yakîn, şuur, tezekkür, tefekkür, tedebbür, teakkul, itibâr vb. kavramlar ilimle bağlantılıdır. Hicrî üçüncü asra gelinene kadar ilim ile Kur'an ve hadisler kastedilmiştir. Hâlbuki Kur'an'ın çağrısı sadece imana ya da içtimaiyata teksif edilmiş değildir. Kur'an, ayrıca muhataplarını, kâinât ile kendi biyolojik ve ruhî içyapılarının keşfine davet etmektedir. İslâm geleneğinde ilim, hicri üçüncü asırdan itibaren, eşyanın tabiatına vakıf olmaya, sırrına ermeye ve ondan insanlığın yararına sonuçlar çıkarmaya yönelik faaliyetler haline dönüşmüştür.

İslâm geleneğinde akıl merkezi konumdadır ve bilginin kaynağı (epistemoloji) duyular, akıl/akli istidlâl ve sadık haberdur. Birlikte yahut ayrı ayrı her üç kaynak ile elde edilen bilgiler - gerekli kıstasları taşımak şartıyla- kesin bilgiler olup inkârı mümkün değildir. Zira akıl, dinin kazanılmasında ve dini bilgiye ulaşmada olmazsa olmazdır. Vahiy müspet bilimlere teşvik anlamında işaret eder. Çünkü bilimlerin asıl kaynağı duyular ve akıldır.

Müspet bilimler bakımından Kur'an'ın insana yönelik en öncelikli referansı, ona irâde özgürlüğü tanınması, yapıp ettiklerinden sorumlu tutması ve öğrenmeye ve araştırmaya teşvik etmesidir. Ayrıca, Kur'an'ın insan için (*halife-ku*) tanımlaması daha önce hiçbir dinde görülmemiştir. Tevhîd akidesi Müslümanların en büyük kazanımıdır. Diğer bir kazanım, Kur'an'ın açık bir toplum inşa etmeyi amaçlamasıdır. Bu bağlamda kâinâtın sırlarına vakıf olmaya çalışan akıllı insanlar övülmüştür. Dünya âhiret dengesini esas alan İslâm, bilimlere -sahipleri bakımından- asla kıskançlıkla karşı koymamıştır.

Ortaçağ, Hristiyan Avrupa açısından ne kadar karanlıksa, Müslümanlar bakımından o kadar aydınlık bir çağdır. Oryentalistlerin İslâm hakkında ileri sürdüğü "İslâm'ın ilme engel olduğu" meallî yaklaşımlar, realiteyle örtüşmeyen iftirallardan ibarettir. İslâm toplumlarında bazı dönemlerde kâdircilik eksenli durağanlıklar yaşansa da bu, İslâm'ın değil, -zamana bağlı- bir kısım Müslümanın zaafından ibarettir. Oryentalistlerin, ilk beş asrı yaratıcılık devresine (İslâm bilimlerinin altın çağı) tekabül eden sekiz asırlık İslâm bilim çağını inkâr etmeleri, dini hasımlıktan ve İslâm'ı hala alternatif bir din olarak görmelerinden kaynaklanmaktadır. Diğer taraftan, 18. ve 19. asır oryentalistleri, İslâm, İslâm bilimleri ve Müslümanlar hakkında son asır oryentalistlerine kıyasla daha yanlı ve acımasızdır. Ancak, Mösyö Rinye gibi hümanist oryentalistler, önceki meslektaşlarının haksız iddialarını çürütmüşlerdir.

Bilimler tarihinin 16. yüzyıla kadarki 800 yıllık evresi, Müslümanlara/İslam bilimlerine aittir. Sonra nöbet Avrupalılara geçmiştir. İlim aynı zamanda güç demektir. Gücün el değıştirmesi, bu husustaki Allah'ın sünnetine aykırı değildir. Zira Allah, güç ve iktidarı çalışana vermektedir. Ayrıca bu güç, Batıların elinde sabit değildir.

Kaynakça

- Abdülkâhir el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *Usûlü'd-Dîn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1981.
- Ahmed Emîn, *Duba'l-İslâm*. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Üsra, 1997.
- Âmidî, Ebu'l-Hasan Seyfeddin Ali b. Muhammed b. Sâlim. *Ebkâru'l-efkâr fî usûli'd-Dîn*. thk. Ahmed Muhammed Mehdî. 5 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2004.
- Âmirî, Ebu'l-Hasan. *Kitâbu'l-İ'lâm bi-Menâkibi'l-İslâm*. thk. Ahmed Abdülhamîd Gurâb. Riyad: Dâru'l-Asâle li's-Sekâfe ve'n-Neşr ve'l-İ'lâm, 1408/1988.
- Apaydın, H. Yunus. "İrade". *TDV. İslâm Ansiklopedisi*. 22/384-387. İstanbul: TDV. Yayınları, 2000.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1436/2015.
- Cüveynî, İmamü'l-Harameyn Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf. *Kitâbu'l-İrşâd ila Kavâti'l-Edille fî Usûli'l-İtikâd*. thk. Ahmed Abdurrahman es-Sayih. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2009.
- Ebû Hâtîm er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris. *Âdâbu's-Şâfiî ve Menâkıbuhu*. thk. Abdülğani Abdülhâlık. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Ersöz, Resul. *Selefilik ve Selefi Tefsir Anlayışı*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail. *Risâle fî'stibsâni'l-havd fî İlmi'l-Kelâm*, (Müellife ait *Kitabu'l-luma* ile birlikte) Haydarâbâd: Matbaatü Meclisi Dâirati'l-Meârifî'n-Nizamiyye, h. 1344.
- Fahreddîn Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hasan b. Hüseyin b. Ali. *Mefâtîhu'l-Gayb*, thk. İbrahim Şemsüddîn-Ahmed Semsüddîn. 33 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1434/2013.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *el-Munkizü mine'd-dalâl*. thk. Mahmud Bîcu. Şam: Dâru't-Takvâ-Dâru'l-Feth, 2. Basım, 1992.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *Tebâfütü'l-Felâsife. Eleştirmeli Metin – Çeviri*. çev. Mahmut Kaya – Hüseyin Sarıoğlu. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.

- Hasan Hanefî. *İslâmî Araştırmalar*. çev. İbrahim Aydın - Ali Durusoy. İstanbul: İnsan Yayınları, 1994.
- Hoodbhoy, Pervez. *İslâm ve Bilim*. çev. Eser Birey. İstanbul: Düşün Yayınları, 1992.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed. *Mukaddime*. thk. Abdullah Muhammed ed-Derviş. Şam: Dâru'l-Belhî - Mektebetü'l-Hidâye, 2004.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zühri. *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1421/2001.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006-2009.
- Kindî, Ebû Yusuf Yakup b. İshak b. es- Sabbâh. *Felsefî Risâleler (Metin-Çeviri)*. çev. Mahmut Kaya. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-Ahâkâmî'l-Kur'an*. thk. Salim Mustafa el-Bedrî. 21 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1435/2014.
- Kutluer, İlhan. "İlim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/109-114. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud. *Kitâbu't-Tevhîd*. thk. Fethullah Hüleyf. Kahire: Dâru'l-Câmiâti'l-Mısriyye, ts.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn. *Tevhîdin Esasları: Kitâbu't-Tevhîd li- Kavâidi't-Tevhîd*. çev. Hülya Alper. İstanbul: İz Yayıncılık, 4. Basım. 2017.
- Neşşâr, Ali Sâmî. *Neş'etü'l-fikeri'l-felsefî fi'l-İslâm*. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, 9. Basım. 1990.
- Nüreddin es-Sâbûnî, Ebû Muhammed Nureddin Ahmed b. Mahmud. *Mâtürîdiyye Akâidi: el-Bidâye fi usûli'd-Dîn*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 13. Basım, 2014.
- Râgıb el-İsfahânî. "Alm" *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'an*. 343-345. thk. Muhammed Seyyid Keylânî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Râgıb el-İsfahânî, "Rvd". *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'an*. 206-207. thk. Muhammed Seyyid Keylânî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Renan, Ernest. *Nutuklar ve Konferanslar*. çev. Ziya İshan. Ankara: MEB Yayınları, 1946.

- Rosenthal, Franz. "Ebu'l-Hasan el-Âmirî'ye Göre Devlet ve Dîn". *İslâm'da Siyâset Düşüncesi*. çev. Kâzım Güleçyüz. 167-180. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Rosenthal, Franz. *İslâm'da Özgürlük Kavramı*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000.
- Sadeddin Taftâzânî, Mes'ûd b. Ömer b. Abdullah. *Şerhu'l-Makâsüd*. thk. Abdurrahman Umeyra. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1998.
- Seyfeddin Âmidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Sâlim. *Ebkâru'l-efkâr fî usûli'd-Dîn* thk. Ahmed Muhammed Mehdî, 5 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2004.
- Sezgin, Fuat. *İslâm'da Bilim ve Teknik*. çev. Abdurrahman Aliy. 5 Cilt. İstanbul: İstanbul BŞB. Kültür AŞ. Yayınları, 2. Basım, 2008.
- Sezgin, Fuat. *İslâm Bilimler Tarihi Üzerine Konferanslar*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.
- Schacht, Joseph. *İslâm Hukukuna Giriş*. çev. Mehmet Dağ-A. Kadir Şener. Ankara: Ankara İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986.
- Sönmez, Kutlu. *İmam Mâturîdî ve Mâturidilik*. 7. Basım. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî. *el-Muvâfakât*. çev. Mehmed Erdoğan. 4. Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.
- Topaloğlu, Bekir. *Kelâm İlmine Giriş*. İstanbul: Damla Yayınevi, 1981.
- Turner, Bryan S. *Oryantalizm, Kapitalizm ve İslâm*. çev. Ahmet Demirhan. İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.
- Uludağ, Süleyman. *İslâm Düşüncesinin Yapısı: Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.
- Ya'kubî, Ahmed b. Ya'kub b. Cafer. *Tarihu'l-Ya'kubî*. thk. Abdülemir Mehnâ. 2 Cilt. Beyrut: Şirketü'l-A'lemiyi li'l-Matbuat, 2010.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. "İslâmiyet'le Medeniyet-i Cedîde Birleşebilir mi?". *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*. Haz. A. Cüneyd Köksal-Murat Kaya. 83-96. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. "Müslümanlık Mani-i Terakki Değil, Zâmin-i Terakkîdir". *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*. Haz. A. Cüneyd Köksal-Murat Kaya. 261-282. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.
- Yüksel, Ahmet Turan. *İslâm'da Bilim Tarihi*. Konya: Kitap Dünyası, 2015.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf an haka'iki gâvâmişi't-tenzîl ve uyûni'l-eķâvîl fî vücûbi't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdüsselam Şahin. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1437/2015.